

Meny

Kontakt:

Populär Arkeologi
620 34 Lärbro

Tel:
0498-22 80 00

Fax:
0498-22 80 21

För närvarande finns
1995-2002
tillgängliga på CD.
Pris: 150 kr/år,
1.000 kr/alla. Fler
årgångar kan fås på
samma CD.

© **Populär Arkeologi**
2003

ARTIKEL-ARKIV

2000:2

Medeltids- arkeologi

[Redaktörens förord](#)

[Varför blev Sverige ett rike?](#)

[På spaning efter medeltida gårdar](#)

[Möt de medeltida björnedsborna](#)

[genom skelettåkern i Torsåker](#)

[Ligor skattplundrar de svenska](#)

[fornlämningarna?](#)

[Vad kan Slottsholmens kastal berätta](#)

[om 1300-talets Kungsör?](#)

[Från uroxer till kossa](#)

[Måla fan på väggen...](#)

[Kungens borg på Visingsö](#)

[Så tog vi fatt i vår egen](#)

[medeltidshistoria](#)

[Danskar, inte tyskar, styrde över](#)

[Östersjön i tidig medeltid](#)

[Böcker](#)

[Sedan sist](#)

ARTIKEL-ARKIV

2000:2

**Medeltids-
arkeologi**

[Redaktörens förord](#)

[Varför blev Sverige ett rike?](#)

[På spaning efter medeltida gårdar](#)

[Möt de medeltida björnedsborna genom skelettåkern i Torsåker](#)

[Ligor skattplundrar de svenska fornlämningarna?](#)

[Vad kan Slottsholmens kastal berätta om 1300-talets](#)

[Kungsör?](#)

[Från uroxe till kossa](#)

[Måla fan på väggen...](#)

[Kungens borg på Visingsö](#)

[Så tog vi fatt i vår egen medeltidshistoria](#)

[Danskar, inte tyskar, styrde över Östersjön i tidig medeltid](#)

[Böcker](#)

[Sedan sist](#)

Mellan arkeologi och historia - medeltiden

Medeltiden är en tid som under senare år kommit att intressera och engagera allt fler. Hur kan det komma sig? Ett enkelt svar på frågan är att det var då vårt moderna samhälle började ta sin form. Riken skapades, kungar tillsattes, produktionen av nödvändiga varor började att systematiseras och rationaliseras. Flera av de mekanismer som vi lärt känna i vårt eget samhälle kan härledas till medeltiden, som i vårt land brukar räknas till omkring år 1100-1500 e.kr.

Med ett igenkännande kan vi hänge oss åt frågor om varför Sverige blev Sverige, hur folk levde och tänkte, och släppa loss nostalgin och bli medeltidsmänniskor för en vecka eller två.

Tidigare drog forskarna en skarp gräns mellan arkeologi, det vill säga den tid som saknar skriftliga källor, och historia, det vill säga den tid då vi kan bygga kunskapen på just skriftliga källor. Det skrivna ordet var lag, endast skriften kunde användas som bevis för en händelse, det som var skrivet var sant.

Länge såg vetenskapsfilosofin ut så. Ända tills både en kritisk allmänhet och forskarna började att tänka om och granska uppkomsten av de skriftliga dokumenten. Var de nedtecknade krönikorna och dokumenten verkligen objektiva? Berättade de hela sanningen? Vems historia var det vi fick läsa?

Frågorna stöttes och blöttes. Kritikerna menade att folkets historia aldrig kom fram genom de skriftliga källorna som framställdes av de högsta i samhället; Sveriges historia var dess konungars.

Samtidigt började den arkeologiska vetenskapen att vinna terräng genom användning av alltmer naturvetenskapliga metoder för att undersöka de konkreta lämningarna av våra förmödrars- och fäders liv. Idag kan till exempel DNA-tekniken ge vida mer information om dem än skriftliga källor. Därmed har arkeologin vunnit ny mark och idag finns både medeltidsarkeologi, industriarkeologi och nutidsarkeologi.

Ett exempel på nutidsarkeologi är en undersökning som för en del år sedan gjordes i USA. Först frågade man människor i ett område hur mycket öl de konsumerade. Därefter genomsöktes den lokala soptippen (det var före all återvinning) och man kunde konstatera att ölkonsumtionen var en halv gång högre än vad som uppgivits. Den arkeologiska undersökningen var objektivare än statistiken. Det är mänskligt att frisera sanningen. Måhända en tankeställare.

Detta nummer ägnar vi alltså medeltidsarkeologin. Välkomna säger vi många nytillkomna prenumeranter och läsare! Vi önskar mycket läsnöje.

[Birgitta Gustafson](#)

redaktör

Varför blev Sverige ett rike? (2-00)

av Anna Lihammer

Få frågor har så upptagit historiker och arkeologer som den om var och när Sverige blev ett rike. Forskningen har infekterats av både nationalism och lokalpatriotism.

Följ historien om denna forskning som nu alltmer söker besvara frågorna hur och varför Sverige blev ett rike. Det går då inte att förbise regionala maktcentra, av vilka några låg i götalandskapen under tidig medeltid.

I studier av vikingatiden och medeltiden har riksbyggnaden ofta fått bilda ramverk.

Resultatet blir att en bild av Sverige som en självklar, nästan natursprung, skapelse förmedlas. Så är det inte. Det är bara i efterhand historiens gång ter sig så logisk och linjär. Sverige som vi känner det idag är istället resultatet av sekler av tillfälligheter, idéer, maktsträvanden, äktenskapspolitik och krigföring.

Oräkneliga historiska och arkeologiska verk har genom åren ägnats åt frågor som rör den svenska riksbyggnaden. Kring förra sekelskiftet bar forskningen kring riksbyggnaden en stark nationalistisk prägel. Svearna sågs som ursprungsfolket och rikets "vagga" utan tvekan belägen i Uppland. Omfattande studier lades på att bevisa ett så tidigt svenskt rike som möjligt. "Bevis" utgjorde bland annat de spektakulära arkeologiska fynd som gjorts i Birka, Gamla Uppsala, Vendel och Valsgärde. Det sågs också som självklart att riket byggts genom erövring av andra områden, svearna blev vördnadsvärda och krigiska förfäder. Med Andra världskrigets slut ändrade forskningen karaktär. De mest nationalistiska dragen mattades av och i stället skedde en inriktning på fynd och föremål. Den tidigare så snabba och krigiska erövringen blev nu till en mera långsam och utdragen process med ett komplicerat förlopp. Orsakerna söktes nu i fenomen som handel och kulturpåverkan snarare än krigshandlingar.

Under 1960-talet gjorde bebyggelsearkeologin ett starkt intåg i riksbyggnadsforskningen. Inriktningen flyttades från fynd till fornlämningar. Dessa lades till grund för territoriella system som antogs avspegla dåtida samhällsliga organisationsformer. Utifrån en sådan modell lades teorier om en vikingatida stat i Mälardalen fram.

En del nyare arbeten visar en mer nyanserad syn på den svenska riksbyggnaden. Här påpekas att vikingatidens och den tidiga medeltidens makthavare saknade välutvecklad administration och kommunikation. Effektiv maktutövning på avstånd blev därmed omöjlig. För att

upprätthålla makten i ett sådant samhälle krävs kungens, eller hans betrodda mäns, personliga närvaro. Detta kan vid denna tid bara ha varit möjligt på ett fåtal platser i det senare Sverige.

Också motsatta tendenser finns. Forskningsperspektiv liknande de som dominerade under första halvan av 1900-talet strävar efter att med praktfulla fynd och äldre skriftliga källor söka rikenas barndom långt tillbaka i järnåldern. Exempelvis domineras forskningen kring yngre järnålder idag av studier kring guld, makt och centralplatser på bekostnad av andra sidor av samhället.

Födelseplats

Under 1900-talet har forskningen kring den svenska riksbildningen utgått från olika material och teorier, men det svenska riket i sig har inte ifrågasatts. Uppkomsten av Sverige har varit naturlig, i det närmaste organisk, och dess uppkomstområde och födelseplats har också varit given - Mälardalens region. Detta har lett till att andra områdens historia i skedet kommit i skymundan. Många nyare arkeologiska och historiska resultat har visat att det funnits målmedvetna individer, sociala grupperingar och organisationsmönster som existerat mer eller mindre självständigt från varandra i olika områden. Det är därför fel att hålla fast vid den äldre synen på hur Sverige skapades. Vill vi försöka förstå riksbildningen är det i stället nödvändigt att studera olika regioner och söka svaret där. Förklaringen till hur ett rike bildats ligger nämligen inte i facit utan i vägen dit. Den vägen har varit både mångfacetterad och komplicerad. En riksbildning är inte en självklar process med en start och ett mål, utan något mycket komplext, något som fortfarande inte är avslutat.

Om vi vill skapa en realistisk bild av hur det faktiskt gått till, "vad som egentligen hände", måste kunskapen om utvecklingen och historien i de olika områden som senare skulle sammanfogas till kungariket Sverige utökas. Tidiga praktfynd och monumentala lämningar i Mälardalen berättar en hel del om detta område, men säger oss egentligen ingenting om ett svenskt rike. Manifestation av rikedom innebär inte nödvändigtvis någon reell möjlighet till maktutövning inom ett större område. Saknas kommunikationer och administration är det svårt för en makthavare att följa vad som händer i avlägsnare delar av området. Är makthavarens krigare för få är det svårt att underkupa med våld. Det är också mycket möjligt att helt andra intressen ligger bakom manifestationen än de vi tror. Det viktiga för en makthavare är dessutom inte bara att manifestera makt utan att faktiskt kunna utöva den.

Många områden inom det nutida Sverige förtjänar att få "erövra" sin del av vikingatidens och den tidiga medeltidens historia. Vi måste därför undersöka skeendet i olika regioner och områden inom det senare riket.

Ett sådant mycket viktigt område är de båda götalandskapen och området kring Vättern i synnerhet. De båda landskapen hade en avgörande roll i den utveckling som skulle leda till ett svenskt rike.

Östergötland och Västergötland har nära band till den tidiga medeltidens svenska kungar.

Perioden präglades av maktkamper mellan olika kungliga ätter. Omkring 1120 dog en ätt, den stenkilska, ut och därefter dominerades den politiska bilden av strider mellan den sverkerska och den erikska ätten. När den siste kungen i dessa båda ätter, Erik Eriksson dog 1250 saknades självklara arvingar. Kungavärdigheten övertogs då av Valdemar, Birger Jarls äldste son. Birger Jarl var Erik Erikssons svåger. Valdemar blev därmed förste kung i en ny svensk kungaätt kallad bjälboätten eller folkungaätten.

De kungaätter det rör sig om, erikska, stenkilska, sverkerska och bjälboätten hade alla sitt ursprung i Östergötland och Västergötland. Vätterregionen och de omgivande götalandskapen låg därför synnerligen centralt i den tidiga medeltidens Sverige. Den ursprungliga grunden för ätternas makt kan ha varit områdets rika jordbruksbygder. Att här tidigt funnits individer som var förmer än andra vittnar bland annat det mycket stora antalet bevarade runstenar från landskapen om. Runstenar är monument förknippade med de högre samhällsskikten.

Med svenska mått mänt uppvisar landskapen ett tidigt kristnande redan under 1000-talet. Sannolikt byggdes då ett stort antal träkyrkor, vilka senare skulle följas av de stenkyrkor vi fortfarande kan se i landskapet idag. Träkyrkorna har inte bevarats, men indikeras av exklusiva gravmonument i form av eskilstunakistor eller liggande kalkstenshällar i yngre kyrkor. Flera platser i landskapen har utmålats som tidiga kyrkliga centran, exempelvis Skänninge, Alvastra, Bjälbo, Herrestad och Vreta. Många av dessa platser är också förknippade med medlemmar ur de rivaliserande tidigmedeltida kungaätterna.

Alvastra år 1143

I Alvastra grundade kung Sverker ett cistercienserkloster år 1143. Kring Skänninge hade den sverkerska ätten omfattande släktgods. Vreta har enligt traditionen samband med den stenkilska ätten. Sambanden mellan kyrkorna och kungarna understryks av strofen konungen låter kyrkobygge börja, bönderna föra det till slut i Östergötlands kyrkobalk. Även i Västergötland finns platser med stark anknytning till den tidiga medeltidens svenska kungar. Exempelvis är Levene förknippat med den stenkilska ätten och Sparlösa bär en tradition kring Olof Skötkonung. I landskapen finns också flera mycket tidiga städer. Skara och Lödöse är anmärkningsvärt tidiga och uppvisar dessutom både kungliga och kyrkliga drag. Redan omkring 1070 nämns Skara som magna civitas av Adam av Bremen. Betydelsen av uttrycket är oklar, men klart är att orten blev biskopssäte mycket tidigt. Den nu kända domkyrkan grundlades senast 1065 och kan ha haft föregångare. Stadens kända ursprung går således tillbaka till 1000-talet och tidigare kan några av stadens funktioner ha funnits på närliggande platser, kanske Husaby eller Götala. Genom städerna avviker Västergötland från det gängse mönstret för stadsbildande i övriga Sverige. Det vanliga är att majoriteten av städerna

bildades under 1200-talet. Då tillkom inga nya städer i Västergötland, utan här är i stället alla städer antingen tidigare eller senare. Kyrkans utveckling i landskapet tycks avvika enligt samma mönster. Östergötlands tidiga städer är Linköping, Skänninge och Söderköping.

Under riksbildningsskedet var alltså Östergötland och Västergötland centrala och dynamiska landskap. Här slog mycket av det som traditionellt tillskrivs medeltiden igenom tidigt och majoriteten av kungarna under första delen av medeltiden hade sitt ursprung här.

Mitt emellan de båda landskapen ligger Vättern med den långsmala ön Visingsö, tidigt nämnd i samband med de svenska kungarna. Skriftliga källor berättar att kung Karl Sverkersson mördades på ön år 1167. Enligt källorna avled också både Erik Knutsson och Johan Sverkersson här under 1200-talets första decennier. I en norsk källa från början av 1200-talet nämns "stenväggen" på Visingsö och en isländsk källa från samma tid nämner Visingsö och dess ansenliga slott, där kungen förvarar sina dyrbarheter, och det är den starkaste punkt i hela riket. Magnus Ladulås avled på ön 1290. År 1318 pantsattes Visingsö och slottet på samma ö till Danmark. Samma år stod strider kring borgen och eftersom den inte nämns i källor efter detta år är det möjligt att den förstördes då.

Den borg som nämns bör vara Näs (senare benämning) på Visingsös sydspets. Borgen är daterad till 1100-talet och numera mycket förstörd av erosion. Visingsöborgen är den äldsta kända riksborgen på svensk mark, det vill säga äldsta borg som byggts och använts av kungamakten. Även Visingsös två kyrkor är tidiga. Båda är stenkyrkor, men har sannolikt föregåtts av träkyrkor. Vid båda har man nämligen funnit eskilstunakistor från den tidigaste medeltiden. Detta kan innebära att det stått kyrkor på platserna redan under 1000-talets slut eller 1100-talets början. År 1294 nämns förekomsten av en husaby på Visingsö.

Ständiga strider

Götalandskapen, och i synnerhet området kring Vättern, visar alltså en betydande potential för utökad kunskap om hur ett svenskt rike växte fram under medeltiden. För att nå denna kunskap krävs dock ytterligare studier.

Mellan Västergötland och de danska områdena längre söderut finns många likheter som slår igenom i bland annat ortnamn, runstenar, kyrkor och konst. Genombrotten av företeelser som kristnande och urbanisering är också tidsmässigt ganska lika. Idag vet vi inte så mycket om vad dessa likheter egentligen representerar vilket gör det mycket viktigt att undersöka dem. Vilka bidrag kan dessa likheter ge till uppfattningen av det svenska riket i perioden?

Alla de tidiga svenska rivaliserande kungaätterna har sitt ursprung och förankring i götalandskapen. I övrigt är kunskapen om kungarna och deras befogenheter mycket begränsad. Sannolikt har dock möjligheterna för maktutövning inte varit särskilt omfattande. Exempelvis behövde kungen erkännande från alla landskapens landsting vilket gjorde

Eriksgatan nödvändig. De ständiga striderna i sig ger också ett instabilt sken åt kungamakten i perioden. Överhuvudtaget ger källmaterialet intryck av att en stark kungamakt och centraliserat rike inte funnits förrän under senare delen av 1200-talet när den nya bjälboätten kommit till makten.

Man bör föra mer teoretiska diskussioner kring begreppet riks bildning. Är det fråga om ett rike när en gemensam kung finns, eller är ett rike snarare det som uppstod under andra hälften av 1200-talet med riks borgar, ökade skatteintäkter för kungamakten, bepansrat rytteri, stärkandet av centralmakten genom ökande kombination av intressen i olika områden samt nedskrivande av lagar? Eller är ett rike något som finns först när de människor som lever inom gränserna upplever någon form av gemenskap med varandra?

Götalandskapen blev tidigt kristna, medan den nya religionen inte verkar ha antagits i Uppland förrän efter 1080. Dessutom drevs biskoparna i Uppsala och Sigtuna ännu på 1130-talet i landsflykt. De tidiga kungarna ger i stort sett alla intrycket av att ha varit kristna, ett känt exempel är Olof Skötkonung. Ändå har de lyckats vara regenter över de hedniska svearna. Traditionellt anses dessutom sveakungarnas huvuduppgifter ha varit av religiös karaktär. De många frågetecken som finns kring den religiösa frågan skulle behöva bearbetas bättre. Detta gäller också förhållandet mellan svearna och de kristna kungarna med sitt ursprung i götalandskapen, en arkeologiskt rumsrig analys av landskapen samt studier av dåtida kommunikationsmöjligheter.

Äldre tiders kungars ambitioner och maktmöjligheter bör alltså få rimliga proportioner. Det är i regionernas karaktär och utveckling som svaret på varför ett rike bildades ligger, inte i det senare rikets maktcentrum. Vill man studera ett svenskt rike i perioden fram till 1200-talets slut kan man inte bortse från götalandskapen. Det är här många av de tidigaste ansatserna till det som anses känneteckna det medeltida samhället i Sverige kan skönjas.

Anna Lihammer är doktorand i medeltidsarkeologi vid Lunds Universitet.

Artikeln är skriven i samband med ett nyligen startat projekt "Visingsö-Vätterns pärla" med undersökningar om järnålder och tidig medeltid, vilket bedrivs av forskare vid Lunds och Göteborgs universitet, Hallands läns museer, Jönköpings läns museum och Riksantikvarieämbetet.

Läs mer om visingsöprojektet och om Kungens borg på Visingsö på sidorna 19-22. 19na 19-22.

På spaning efter medeltida gårdar och dess människor (2-00)

av Therese Lindström

Att resa på Gotland är som att också resa bakåt i tiden. Överallt kan man se spår och lämningar från svunna tider. Vilka var de som en gång levat och brukat denna ö? Hur levde de, vad tyckte och tänkte de egentligen om sina liv och sin värld? Många av dessa frågor kan vi aldrig få svar på, det finns få skriftliga källor som kan berätta. Från medeltiden ändras förutsättningarna något. Man börjar mer systematiskt att upprätta register och arkiv för att kunna kontrollera skatter och andra inkomster till de växande kungadömena. Men de skriftliga källorna räcker inte alltid till för att skapa en bild av hur människorna levde. Istället får vi använda oss av andra informationskällor för att sedan lägga ett "pusel" av de olika bitarna.

Läs här om ett försök att se hur livet på tre medeltida gårdar en gång kan ha sett sig.

Gårdarna Vatlings, Hellvigs och Heilig Geist ligger i Fole socken på mellersta Gotland. Två av gårdarna, Vatlings och Hellvigs, finns och brukas än idag den sistnämnda numera delad i två parter, Stora och Lilla Hellvigs. Den tredje gården Heilig Geist, låg en gång i tiden i angränsning till Hellvigs ägor men övergavs under mitten av 1300-talet och blev därefter en del av hellvigsägorna.

Arkeologiska och bebyggelsehistoriska dokument av bl.a. medeltida karaktär tyder på att gårdarna fanns redan under förhistorisk tid. Genom att granska och jämföra de äldsta skattningskartorna från 1698 över Fole-gårdarna, tillsammans med dagens ekonomiska karta (RT90) och de fornlämningar som finns omnämnda i fornlämningsregistret, visar gårdarna upp ett kontinuerligt bosättnings- och ägogränsmönster från äldre järnåldern fram till våra dagar. Även de gamla vägsträckningarna är nästan desamma nu som då. Det mest påtagliga beviset från medeltiden på gården Vatlings är den medeltida byggnaden som än idag står kvar. Byggnaden har tre våningar och har troligtvis varit ett kombinerat förrådshus med en högstuga och tillfällig bostad.

På Hellvigs har man idag inga tydliga spår från den medeltida bebyggelsen förutom en medeltida nisch som numera är inmurad i en ladugårdsvägg. Men utifrån detta kan vi ändå anta att det även vid Hellvigs funnits en medeltida stenhusbebyggelse. På Lilla Hellvigs ägor har man även funnit, i samband med en dikesgrävning på 20-talet, en medeltida oljelampa i sten, en så kallad luminarium.

Förutom nischen har Hellvigs haft en egen kyrkväg över en angränsande gårds ägor fram till Fole kyrka. Man har genom köp förvärvat vägen och

köpet har sedan offentliggjorts genom att man ristat in överenskommelsen med runor i kyrkans västra korportal. Inskriften lyder; Detta är kyrkprästernas och sockenmännens vittnesbörd, att Hellvisborna äga, på grund av överenskomet köp, kyrkväg genom Lilla Foles gårdar. Ristningen är troligtvis tillkommen under det att kyrkan uppfördes år 1280.

I kyrkan finns även gravhällar med inskriptioner över personer som i personnamnet använt sig av gårdens namn. På en gravhäll går det att tyda Helvigs Haldiaud ligger jordad i denna grav. Det finns inga årtal inhugget men utifrån de så kallade malusklerna har man daterat stenen till medeltiden. På en annan häll kan man också finna att en kvinna vid namn Botedis Helvigs blivit begravd. Här finns även ett datum och årtal för hennes bortgång som inträffade den 15 maj år 1327.

Heilig Geist

I skogsområdet mellan Endre och Fole låg en gång en medeltida gård, som numera benämns Heilig Geist. Gårdsresterna är idag borta genom en utgrävning utförd av Erik Bohrn 1937. Man fann då lämningar av fyra husgrunder, en stensatt väg med förgrening in på gården samt en stenskodd brunn. Huslämningarna bildade en rektangel med två av byggnaderna lokaliserade med långsidan mot vägen.

Resterna av ett bostadshus bestod av en rektangulär skalmur av kalksten med huggna hörnstenar. Huset var delat i två rum, ett mindre och ett större. I det större rummets sydvästra hörn man fann resterna av en härd, även den byggd av kalksten men med bränd lera som fyllning tillsammans med kullersten. Trots grunden av sten så var troligtvis huset byggt av trä i skiftesverksteknik och troligtvis endast en våning högt.

Den andra byggnaden har karaktär av en loftbod, uppdelad i tre rum med en svalgång utefter ena långsidan. Det mellersta rummet skiljer sig i och med att det hade kraftiga skalmurar som var något högre än de angränsande rummens låga stengrunder. Resterna av ett spetsbågigt valv som troligtvis varit över ingången till rummet och spår av ett putsat och murat tunnvalv talar för att denna del var byggt helt i sten medan de angränsande rummen var uppförda av trä.

Av det tredje huset fann man spår av 12 stenskodda stolphål i två rader. Mellan stolparna fann man strängar av kalkstensflis både i husets längdriktning men även som markering av rumsindelning tvärs genom huset. I delar av byggnaden var golvet belagt med kullersten. Byggnaden har troligtvis varit uppförd i trä i skiftesverks- eller bulhus-konstruktion och använts som ladugård.

Av den sista byggnaden, troligtvis ladan, fann man endast spår av kraftiga kalkstensblock placerade på rad med ett ensamt kalkstensblock placerat i vinkel från övriga stenar. Långsidan av ladan uppmättes till 6,5 m.

De föremål som hittades har man kunnat datera till att inte vara äldre än

från mitten av 1200-talet och inte yngre än mitten av 1300-talet. Utifrån detta kan man anta att den medeltida gården troligtvis uppfördes under 1200-talet och övergavs någon gång under mitten av 1300-talet. Varför gården övergavs vet vi inte men det kan ha att göra med Valdermar Attedags härjningar på Gotland, men även pesten som härjade under medeltiden kan vara orsak till övergivandet. Heilig Geist är inte den enda gotländska medeltida gård som överges under detta århundrade så något omvälvande måste då ha skett på Gotland.

Bland fynden fanns ett mycket intressant föremål i form av en del av en sigillstamp av brons. Sigillstampen påminner om den gotländska landsbygdens sigill. Stampen är delvis förstörd, troligtvis avsiktligt och omskriften därför utplånad. Det har föreslagits att stampen använts vid Bro settings domhavande, men man har ingen förklaring till varför ett så betydelsefullt sigill hittas på en så "obetydlig" gård som inte ens ligger på gränsen till Bro socken. En förklaring är att man försökt gömma det viktiga sigillet vid denna obetydliga gård i ett försök att undvika att det föll i fienders händer, i detta sammanhang syftar man på Valdemar Atterdags härjningar.

Vad levde man av?

Visar källmaterialen något som kan ge oss en bild av hur människorna levde och brukade sin mark? Vi börjar med att försöka klarlägga hur stora ägorna kunde vara. Det går inte att exakt säga hur stora ägorna var under medeltiden, då det idag inte finns någon dokumentation från den aktuella tiden. Vad vi i stället får göra är att återigen knyta an till de äldsta skattdokumentationerna från 1698 och även till tidigare forskning kring markanvändning på Gotland.

Vid en första anblick av kartorna ser man att Hellvigs markägor är vida större än Vatlings, men då är även gården Heilig Geist ägor inräknade. Då Heilig Geist under medeltiden var en egen enhet visar det sig att Hellvigs och Vatlings var ungefär lika stora.

Tar vi Revisionsboken från 1653 till hjälp för att få en uppskattning om gårdarnas storlek visar det att gården Wattlings hade 22 tunnland åker, skog av god kvalite, 34 mans slätt äng, hagar för 3 hästars bete, 2 mans slätt starr samt möjlighet att skörda ag vid Wattlingsmyr. När vi sen ser på liknande redovisning för Hellvigsgårdarna visar det vid en sammanslagning av de bägge parterna att Stora och Lilla Hellwijcks hade gemensamt 35 tunnland åker, skog av god kvalite, 46 mans slätt äng, hagar för 3 hästars bete, 3 mans slätt starr samt även här möjlighet att skörda ag men då vid Myrhagen eller Kopemyr. Dessutom hade man en trädgård där man kunde skörda äpplen, päron, körsbär och plommon.

Här får vi, förutom åkrarna, ängarnas och hagarnas kapacitet att föda människor och djur även information om tillskott i födan av frukter och bär och även att ag skördas på gårdarna. Ag är ett så kallat halvgräs som användes, och används även idag på vissa håll, till takläggningmaterial. Revisionsboken talar även om att skogen var "god" på båda gårdarna, tyvärr förtäljer den inte om hur stora arealer det rörde sig om men utan

att ha gjort ordentliga beräkningar av gårdarnas arealer uppskattar jag ändå att skogsarealen motsvarar den sammanslagna åker-, äng- och hagarealen. Från skogen kunde man även få ett visst tillskott till födan både av vilt men även av svampar och bär. Förutom det ätbara så bidrog skogen även till bränsle, byggnadsmaterial och tjära. Tjäran var även en handelsvara som skeppades ut från Gotland under medeltiden.

Ytterligare en näring som kunde förekomma, åtminstone på gården Vatlings, var kalkbränning. I skogen norr om gården finns lämningar efter minst två kalkugnar och ett mindre kalkbrott. Om man brände kalk här under medeltiden var det troligtvis för eget bruk men kanske även för att sälja vidare. Det är nog inte helt omöjligt att anta att vid tiden för uppförandet av den medeltida byggnaden vid Vatlings så använde man sig av kalksten från just detta kalkbrott.

Befolkningsmängden på gårdarna under perioden 1100-1400 går inte att fastställa. Mina beräkningar grundar sig istället på mantalslängder från slutet av 1600-talet samt från 1700-talet. Jag har lagt ihop antalet personer boendes på gårdarna och sedan delat summan med antalet "nedslag" i längderna för att få fram ett medeltal. Antalet personer på gårdarna var säkerligen högre än vad medeltalet visar beroende på att man inte mantalsskrev personer som var yngre än 15 år eller äldre än 63 år.

Under tidsperioden mellan år 1692-1800 var det totala antalet personer boendes på gården Vatlings 87, vilket ger ett genomsnitt på 5,8 personer. På Stora Hellvigs blev antalet 99 personer vilket blev i sin tur är ett genomsnitt på 9 pers. Under samma tidsperiod fanns det på Lilla Hellvigs 31 personer eller ett genomsnitt på 3,8.

Vid Hellvigs bodde troligen två familjer under medeltiden. Huvudägaren till gården hade troligtvis även han en familj med 1-2 barn över 15 år, 4-5 st personer som hjälpte till att sköta åkrarna, eventuellt trälar. Den andra familjen bestod troligtvis av ett mindre hushåll av 3-4 personer, kanske den tidigare ägaren av Hellvigs som överlämnat huvudansvaret av gården till sin arvinge.

Eftersom det inte finns några mantalslängder angående Heilig Geist blir det endast en gissning av befolkningsantalet. Men utifrån det mönster man ser på de två andra gårdarna tyder det ändå på att gården bestod av endast en familj med 1-2 barn och eventuellt en dräng eller piga som kunde hjälpa till med boskapsskötseln.

Vatlings position i det medeltida samhället och socknen Fole är oklar. På markerna runt Hellvigs har man hittat ett flertal gravfält som kan ge en fingervisning om att gården haft betydelse redan under järnåldern. Jag tror alltså att Hellvigs har haft en något starkare roll i socknen än någon av de andra gårdarna. Man har här haft en möjlighet att markera gården genom skrift och handling.

Therese Lindström är verksam inom projektet Kulturkrock eller kompromiss? på Gotland.

I det tvärvetenskapliga projektet Kulturkrock eller kompromiss? (Culture clash or Compromise?) står det medeltida östersjöområdet i centrum.

Projektet leds från Högskolan på Gotland tillsammans med nordiska och baltiska forskare inom historia, arkeologi, kulturgeografi och etnologi.

De tre medeltida gårdarna i denna artikel är en del av en större studie med syfte att undersöka om man kan se hur influenser från Europa påverkade den gotländska landsbygden under tidig medeltid, d.v.s. 1100-1400 e.Kr.

Möt de medeltida björnedsborna genom skelettåkern i Torsåker (2-00)

av Leif Grundberg

Det är nästan svårt att förstå hur en så oansenlig plats kan få så stor betydelse för den arkeologiska forskningen. Platsen är en sluttande och oregelbunden markplätt i den lilla byn Björned i Ångermanland. Men här har flera faktorer samverkat; goda bevaringsförhållanden, intresse och engagemang från bygdens befolkning, ett ovanligt brett och djuplodande tvärvetenskapligt samarbete och så förstås ett sällsynt historierikt landskap som gjort det möjligt att sätta in resultaten i ett kulturhistoriskt sammanhang.

Låt oss börja i den sistnämnda änden!

I hjärtat av den ångermanländska Ådalen, mellan Kramfors och Sollefteå, ligger en socken med det hedniskt klingande namnet Torsåker. Den vackra medeltidskyrkan av sten med minnen från 1200-talet ligger vid fastigheten Hov, också det ett namn som vittnar om ett förkristet kultcentrum. Och central har denna bygd verkligen varit! Under järnåldern och medeltiden mynnade Ångermanälven - regionens pulsåder - i Bottenhavet just i denna trakt, en korsväg mellan öst och väst, nord och syd. Bygdens betydelse under medeltiden framgår av kyrkorna i Torsåker och Styrnäs som tillsammans bildade ett "kyrkopar" där de låg mittemot varandra på var sin sida av älven. Mellan dessa kyrkor - på en liten ö mitt i älven - uppfördes under 1300-talets slut borgen Styresholm av vitaliebröderna. 1398 överlämnades fästet till drottning Margareta och blev därmed den nordligaste fogdeborgen längs den svenska bottenhavskusten - ett norrländskt maktcentrum för den statliga administrationen.

Men hur hänger alla dessa maktuttryck egentligen ihop och varför byggdes Styresholm just på denna plats? Dessa frågor var utgångspunkten när Styresholmsprojektet började att undersöka nedre Ådalens järnålder och medeltid. Särskilt oväntade och uppseendeväckande fynd gjordes i byn Björned bara några kilometer från Styresholm, fynd som har ställt frågorna om religionsskiftet och de medeltida människornas levnadsförhållanden i blyxtbelysning!

Skelettåkern i Björned

När man på 1940-talet plöjde upp den s.k. Hässjegärdan i Björned stötte plogen på flera människoskelett och även senare har man hittat benbitar i myllan. Men några historiska upplysningar eller traditioner om någon kyrkogård på denna plats finns inte. De välbevarade benen som legat i den sandiga jordmånen föreföll dock inte särskilt gamla och tankarna gick därför till någon form av "pestkyrkogård" från senare tid eller till spåren efter "rysshärjningarna" på 1700-talet. Eller hade platsen kanske

någonting att göra med det senmedeltida Styresholm? Frågorna var många när Styresholmsprojektet 1988 började intressera sig för platsen, och "Skelettåkern" i Björned blev nu scenen för flera års korta men intensiva kursgrävningar med allt märkligare resultat.

När utgrävningarna började hittade vi mängder av kringströdda människoben i det översta jordlagret som hade rörts om när man plöjt i området och djupare ner i marken framkom flera intakta gravar. Snart växte bilden av en liten begravningsplats fram! Inom ett ca 25x12 m stort område hittades rester efter ca fyrtio gravar, varav ungefär hälften var relativt intakta. Dessutom framkom helt omrörda ben från ytterligare ett tjugotal barn.

Samtliga gravar var orienterade i samma riktning, västnordväst-ostsydost, och den döde hade på kristet vis lagts på rygg med huvudet i väster för att på den yttersta dagen vända ansiktet mot Kristus i öster. Gravarna saknade helt och hållet gravgåvor men i några fall fanns kistspikar och fragmentariska spår av träkistor. I ett par fall överlagrade gravarna varandra. Det stod nu klart att vi hittat en tidigare helt okänd kristen kyrkogård! Men hur gammal var den, fanns det någon kyrka på platsen och vilken relation hade platsen till den närbelägna sockenkyrkan i Torsåker?

Tack vare ett tiotal kol 14-dateringar av skeletten vet vi nu att gravplatsen har använts ända från vikingatiden och en bra bit in i 1200-talet. Kyrkogården i Björned tillhör därmed det allra äldsta skiktet av kristna begravningsplatser och har alltså varit i bruk i 250-300 års tid.

Vi hittade inte någon bogårdsmur och inte heller lämningar efter någon kyrkobyggnad. Däremot låg gravarna samlade tätt intill varandra och i mitten av området fanns en ca 10x5 m stor yta som med ett undantag var helt gravtom. Här kan mycket väl en liten träkyrka ha funnits, i så fall med en grav i mitten. Det är åtminstone en spännande hypotes!

Men vad kan vi egentligen få veta om de människor som begravdes i Björned för tusen år sedan?

In på bara benen

Trots att plojen förstört åtskilliga gravar är merparten av benen mycket välbevarade. Detta har skapat goda förutsättningar för ovanligt ingående analyser av olika slag.

Av de gravar som har kunnat könsbedömmas var sexton män (varav två osäkra) och endast tre kvinnor. Av allt att döma har platsen i likhet med många andra kyrkogårdar från äldre medeltid varit könsuppdelad så att männen begravdes i söder och kvinnorna i norr. Tyvärr är området norr om den förmodade kyrkan till stor del förstörd av senare aktiviteter. Trots detta måste vi nog räkna med ett visst "kvinnounderskott" på kyrkogården, något som har iakttagits också på andra medeltida kyrkogårdar.

Kroppslängden är intressant att studera eftersom den påverkas av såväl levnadsförhållanden som ärftliga faktorer. I Björned har medelkroppslängden för vuxna män beräknats till 174 cm, vilket tillhör de högsta värdena som har uppmätts på medeltida kyrkogårdar. För kvinnornas del är beräkningarna betydligt osäkrare eftersom de bara är tre till antalet, men även dessa ligger bland de högst uppmätta med 162 cm. I stadsmiljöer tycks människorna generellt sett ha varit kortare än de var på landsbygden.

Bland allvarligare skador kan nämnas en man i 70-årsåldern vars höft var sammanväxt. Han måste ha haltat och varit kraftigt rörelsehindrad. Andra förändringar som sannolikt har orsakats av järnbrist under uppväxtåren har kunnat konstateras hos ett par individer.

Spår av yttre våld har bara noterats i något enstaka fall, nämligen hos en cirka 40 år gammal man som har ett litet hack i pannbenet ovanför vänster öga. Det har åstadkommit av ett vasst eggverktyg och förövaren har sannolikt varit högerhänt. Skadan har dock läkt och kan därför inte ha orsakat mannens död. Samma person har också en skada på vänster nyckelben, kanske tillkommen vid samma tillfälle? Textilavtryck i kraniet på denne man kan möjligen vara spår efter svepning eller en "begravningsmössa"!

Ärftliga spår

Men vi har inte nöjt oss med dessa uppgifter utan försökt gå allt djupare in i de enskilda individernas förhållanden och relationer. En viktig fråga är om kyrkogården har varit knuten till en enskild gård eller till en större socken. För att avgöra detta måste vi försöka ta reda på om de gravlagda varit nära släkt med varandra. Man har därför studerat ett antal s.k. epigenetiska särdrag, dvs små ärftligt betingade märken i skelettet (fr. a. i kraniet) i form av hål för blodkärl, nerver m.m. Resultatet är spännande! Särskilt anmärkningsvärt är förekomsten av spina bifida, en öppen nervkanal i korsbenet som har hittats i osedvanligt många fall i Björned - ett tecken på nära släktskap mellan flera av de gravlagda. Platsen skulle i så fall kunna tolkas som en gårdskyrkogård som var i bruk före och delvis samtidigt med den närbelägna sockenkyrkogården i Torsåker.

Märkligt nog är den individ som vad de ärftliga särdragen beträffar tydligast avviker från de övriga, just den man som hade utsatts för yttre våld! Har detta måhända något samband?

Reumatism i nytt ljus

De vanligaste sjukliga förändringarna hos de gravlagda i Björned var olika typer av ledförändringar. Kan genetiska, näringsfysiologiska eller andra faktorer ha bidragit till ledförändringarnas uppkomst? Visserligen torde flera av fallen kunna hänföras till degenerativa ledförändringar (artros och spondylos) som uppkommer vid hög ålder hos de flesta personer, men enstaka skelett uppvisar en annan typ av förändringar som skulle kunna bero på ledgångsreumatism. Hur denna sjukdom uppkommer är ännu idag omdiskuterat inom läkarvetenskapen och somliga hävdar att den inte alls har förekommit så tidigt som under medeltiden. Av de

medeltida björnedsborna tycks i synnerhet den tidigare nämnde 70-åringen med stel höft ha lidit av reumatiska besvär.

Med tanke på det möjliga släktskapet mellan de döda inställer sig också frågan om en del av ledförändringarna kan vara ärftligt betingade. Björnedsfyndet skulle i så fall kunna bidra med kunskap som har betydelse för dagens medicinska forskning! Extra spännande är därför att våra planerade undersökningar också inbegriper molekylärgenetiska analyser.

Genforskningen har utvecklats med rasande fart på bara några decennier och idag är det möjligt att spåra DNA även i arkeologiska benfynd om materialet är välbevarat. Redan i ett tidigt skede insåg vi björnedsfyndets möjligheter i detta avseende. Det första som gjordes var en jämförelse av de osteologiska könsbedömningarna med molekylära analyser, och dessa visade sig överensstämma mycket väl. Fördelen med DNA-analyser är att det är möjligt att också undersöka barn och kraftigt skadade anläggningar som inte går att könsbedömma osteologiskt. Härigenom får vi en betydligt tydligare bild av hur kyrkogården har varit disponerad.

Eftersom de flesta individerna i Björned visade sig vara män har man använt en metod med s.k. Y-kromosomala markörer för att undersöka om gravfältet innehåller en eller flera manliga släktlinjer. Resultaten från sex individer visar hittills att åtminstone två manliga släktlinjer finns representerade. Det är emellertid bara en som avviker från de övriga, och detta visar sig vara en 10-14 år gammal pojke. Intressant nog pekar resultaten på att det finns ett samiskt inslag i det genetiska materialet hos denne individ, men det är viktigt att komma ihåg att detta inte är detsamma som att han betraktades som same ur etnisk eller kulturell synvinkel. Vår avsikt har i detta skede inte heller varit att studera de etniska frågorna.

Arbetet går nu vidare med att undersöka flera individer samt även studera s.k. mitokondrie-DNA och mikrosatelliter. Kanske kan vi så småningom bygga upp ett eller flera "släktträd" utifrån gravarna och avgöra vem som är förälder till vem? Perspektiven svindlar!

Projektet arbetar även med molekylära analyser av DNA från sjukdomsalstrande organismer såsom tuberkulos- och pestbakterier. Några sådana sjukdomar har ännu inte konstaterats i Björned, men arbetet fortsätter nu med studier av eventuella genetiska orsaker till ledförändringar och reumatism.

Kost och hälsa

Även tänderna hos de döda bär på information om hälsotillstånd och kostvanor. En undersökning av tändernas storlek och formvariation, tandslitage och sjukliga förändringar har därför inletts. Därför vet vi att några av de gravlagda i barndomen led av bristsjukdomar eller undernäring. Tandsten och tandlossning förekom hos flera av björnedsborna och tänderna är kraftigt nedslitna, men karies var däremot

sällsynt. Den 70-årige mannen med stel höft och förmodad ledgångsreumatism visade sig dessutom ha varit mer eller mindre tandlös ända från barndomen och måste till största delen ha levt på flytande föda. Till råga på allt vet vi att han hade ett mycket särpräglad utseende med en kraftigt utskjutande haka!

Forskarna har nyligen börjat undersöka björnedbornas kost. Finns det exempelvis skillnader i näringsintaget beroende på kön, ålder etc? Sådana dietstudier kan göras med hjälp av olika isotop- och spårämnesanalyser och sedan jämföras med bl.a. tändernas vittnesbörd. Redan nu vet vi att cirka 10 procent av kosten i Björned utgjordes av marin föda såsom fisk och säl.

Nya perspektiv

Undersökningarna av skelettåkern i Björned har aktualiserat många spännande frågor som inte ens kunde formuleras för ett decennium sedan. Vi kan nu komma den enskilda människan, hennes familjerelationer och livsvillkor in på livet på ett sätt som är häpnadsväckande för en tid som saknar skriftliga källor.

Nya perspektiv på historien har öppnats och möjligheterna att skapa ny kunskap är goda med det utpräglad tvärvetenskapliga synsätt som vi använder oss av. Ny teknik och naturvetenskapliga metoder har stor betydelse, men avgörande är att grunden hela tiden är en gemensam humanistisk helhetssyn som tar utgångspunkt i arkeologiska och kulturhistoriska frågeställningar.

Björned måste tolkas utifrån sin roll i det vikingatida och medeltida Ångermanland. Platsen med de tidigmedeltida kristna gravarna var centralt belägen vid Ångermanälvens mynning där den viktiga handeln med päls- och andra lappmarksprodukter kunde kontrolleras. Men frågan är förstås om gravarna i Björned verkligen är unika eller om det finns flera liknande gårdsskyrkogårdar i området som väntar på upptäckt...

Leif Grundberg är doktorand vid Umeå universitet och 1:e antikvarie vid Länsstyrelsen i Västernorrlands län.

Styresholmsprojektets undersökningar i Björned har genomförts dels som folkhögskolekurser, dels som seminariegrävning med studenter från Umeå universitet. De har letts av Länsmuseet Västernorrland och Håla folkhögskola. I studien medverkar även Verner Alexandersen, Tandläkarhögskolan i Köpenhamn, Anders Götherström, Kerstin Lidén och Emilia Nuorala, Stockholms universitet, Barbro Hårding, RAÄ, samt Ido Leden, Kristianstads lasarett.

Ligor skattplundrar de svenska fornlämningarna (2-00)

av Birgitta Gustafson

Många förfasade sig över det tv-program nyligen som berättade om hur svenska auktionshus bjuder ut fornsaker från andra länder till försäljning och att svenska museer köper sådana.

Mindre har man dock talat om den systematiska plundring som kriminella ligor bedriver runt om i landet i jakt på värdefulla metallfynd.

Nu behövs insatser från ansvariga myndigheter för att säkra skatterna och hjälp från alla boende på landsbygden för att stoppa rovgrävningarna!

Arkeologen Monika Rasch arbetar på Historiska museet med att försöka förekomma skattplundrarna genom att söka av kända fornlämningsmiljöer där man kan anta att guld- och silverskatter ligger gömda sedan forntiden.

- Det började på Öland för omkring 10 år sedan då vi fick in rapporter om plundringar på olika fornlämningsplatser, berättar hon. När vi efterundersökte dessa och andra publicerade skattfyndplatser hittade vi inte längre några guld- och silverföremål. Däremot fanns sådana kvar på mindre väldokumenterade platser.

Mönstret var tydligt. Någon hade förekommit arkeologerna i en olaglig jakt på främst guld- och silverföremål. Och i allt fler landskap där Historiska museet avsåkte kända skattfyndplatser hade samma sak hänt. I Skåne, på Gotland, i Östergötland, i Västergötland och i Uppland. Ibland fanns t.o.m. plundringsspår i form av små gropar eller skoavtryck i nyplöjda åkrar kvar, vilket visar att platser avsåkts till exempel Vittene där de stora guldsatterna påträffades för några år sedan.

Ligor är ofta både pålästa och förslagna. Det har förekommit många misstankar från arkeologer på Riksantikvarieämbetet och Historiska museet när en del privatpersoner har hört av sig för att försöka få närmare kunskap om fornlämningar och vad de kan tänkas innehålla. Det finns till och med exempel på ligor som arbetat på samma gång som arkeologerna genom att befinna sig i närheten och under nattliga timmar sedan gräva upp fynden rakt framför näsan på dem.

Förbud mot att använda metalldetektorer kom 1991.

Fällda i domstol

På Gotland lyckades man efter metalldetektorförbudet att fälla en tysk och engelsk-svensk liga för rovgrävningar i början av 90-talet. Men sedan dess har plundrarna blivit betydligt försiktigare när de närmar sig de fornlämningar som kan innehålla de åtråvärda guld- och silverföremålen.

- Vi vet att de nu agerar vid en tid på dygnet, vid 3-4-tiden på morgonen,

då inte ens bönderna är vakna och håller uppsikt över sina marker, säger landsantikvarien Majvor Östergren vid Gotlands Fornsal.

Även om plundringarna förekommer runt om i hela landet så är de särskilt kännbara på Gotland där det ännu finns flera hundra fornlämningar som innehåller värdefulla metallfynd men som inte är undersökta av arkeologerna.

- Vi måste helt enkelt få resurser för att undersöka de platser vi vet kan innehålla guld- och silverföremål, säger Majvor Östergren. Jag var med och inledde en sådan insats, men projektet fick inte pengar för att fortsätta att till exempel utbilda arkeologerna att bli bra på att använda metalldetektorer och snabbt kunna söka av värdefulla fornlämningsområden.

- I stället har vi tvingats att "importera" amatörarkeologer från Bornholm som behärskar metalldetektoreerna bättre än svenska professionella arkeologer, säger Majvor Östergren. Det tycker jag är fel.

På Gotland har nu ett nytt mindre projekt "Fornlämningar i odlingslandskapet" inletts för att rädda vad som kan av det arkeologiska kulturarvet. Men det behövs betydligt kraftfullare nationella insatser.

Monika Rasch på Historiska museet menar att det är mycket svårt att komma till rätta med plundringarna på laglig väg, eftersom ligorna just är kriminella och inte följer den lagstiftning som finns.

- Jag kan då inte se att det finns någon annan väg än att systematiskt inventera våra kända fornlämningsmiljöer som kan antas innehålla värdefulla metallfynd och rädda dem åt eftervärlden, säger hon. Vi har i någon mån försökt med insatser från museets sida i några landskap, men vi har inte fått några speciella medel från statsmakten för att arbeta med detta så det finns idag helt enkelt inte resurser.

Även om polisen på till exempel Gotland är väl medveten om de kriminella ligorna så finns inte samma kunskap hos polismyndigheten på andra håll i landet. Det behövs också upplysningskampanjer bland allmänheten och bland bönderna som ju är nyckelpersoner i sammanhanget. Vad är det man ska hålla utkik efter? Vilken kunskap finns om ligornas agerande? Hur kan allmänheten konkret medverka?

Naturligtvis vore det naturligt att Riksantikvarieämbetet, som är den ansvariga myndigheten för vårt kulturarv, drog igång en kampanj där till exempel böndernas LRF och alla hembygdsföreningar engagerades för att föra ut frågan till allmänheten.

Vart föremålen som plundrarna lägger beslag på tar vägen har man också föga kunskap om.

Lättast är måhända att prångla ut mynt som grävts fram. De är oftast omöjliga att härleda till en speciell fyndplats eller ett fyndsammanhang. Liksom auktionshuset när det gäller olagliga förvärv av fynd från andra länder har här mynthandeln ett stort ansvar för de myntskatter som kommer ut på marknaden och som härrör från svenska plundringar.

Svårt att bevisa

- Bevisföringen är ofta svår när det gäller att bestämma fyndens ursprung, säger Jan-Peder Lamm på Historiska museet, som under många år har arbetat med att försöka kartlägga denna speciella form av kriminell verksamhet.

- Dessutom har vi som myndighet inga lagliga eller ekonomiska möjligheter att till exempel förhandla med tjuvar eller hälare i den undre världen som kan tänkas vilja återbörda värdefulla föremål, fortsätter han.

Ett exempel på detta är Havor-ringen, en av de tyngsta guldhalsringarna som påträffats i Sverige och som för en del år sedan stals från Gotlands Fornsal. Den lär finnas deponerad i ett bankfack i Schweiz och vara utbjuden till försäljning.

De arkeologer och museimänniskor Populär Arkeologi har talat med anser alltså att en massiv insats av inventeringar av kända fornlämningsmiljöer bör göras snarast för att rädda skatterna.

Hur ser då Riksantikvarieämbetet på frågan?

- Undersökningar av alla misstänkta skattplatser är väl knappast aktuellt, säger t.f. riksantikvarien Keith Wijkander. Lagens stränghet är det inte heller något fel på, det är snarare en polisiär fråga att tillse att lagen efterlevs. Det är också synnerligen angeläget att de som bor i dessa känsliga områden rapporterar misstänkta element eftersom Riksantikvarieämbetet och länsstyrelserna inte har möjlighet att bevaka varje fornlämning.

- Raä överväger att ta initiativ till en diskussion med polisen i frågan. Kanske behöver vi också fundera på våra uppgifters tillgänglighet, fast en stor del av vitsen med fornminnesregistret är ju tillgängligheten. Det är emellertid viktigt att betona att detta faktiskt är fråga om ren och skär brottslighet, som kan vara svår att komma åt om den sätts i system av förslagna typer, säger Keith Wijkander.

Birgitta Gustafson

Vad kan Slottsholmens kastal berätta om 1300-talets Kungsör? (2-00)

av Kerstin Engdahl och Malin Blomqvist

Slottsholmen ligger strax väster om Kungsör, nära Arbogaån. Den är numera en åkerholme, men var under medeltid kringfluten av vatten. Ännu under 1600-talet var området kring holmen sankt och har långt fram i tiden mest använts som ängs- och betesmark.

Lämningarna består förutom av en kastalruin även av vallar, en möjlig vattentäckt innanför vallarna, syllstensrader, stensamlingar samt en rektangulär stenfri yta alldeles sydväst om kastalen.

Kastalruinen är ca 14 x 12 meter med kvarstående murar upp till ca 2 meters höjd och med en tjocklek av mellan 2,5-3 meter. Murarna är uppförda i grovt tillhuggen, tuktad gråsten.

Det ursprungliga namnet på kastalen på Slottsholmen är inte känt. Flera förslag, som t.ex. Åkersberg eller Högvalla, finns i den tidigare forskningen. Det tidigaste omnämmandet av namnet "Slottsholmen" härrör från skifteskartan 1696. Namnet Slottsholmen är troligen sekundärt. Ändelsen -holm kan betyda liten ö eller upphöjning i terrängen. Slott är en senmedeltida benämning för borg eller monumental byggnad, men det kan också betyda slätter. Vilket av de två senare betydelserna som gäller för Slottsholmen är inte känt.

1357 utfärdas ett dokument i vilket det står "in castro Åkersberg". Det är bara känt i en 1600-talsavskrift och namnformen är delvis förvanskad, då bokstaven "Å" inte användes under medeltiden. Tidigare forskning har ansett att "in castro Åkersberg" avser Slottsholmen. Vad man grundat den uppfattningen på är okänt, men den dyker först upp hos Johan Hadorph på 1680-talet. De skriftliga källorna om Slottsholmen är alltså synnerligen sparsamma och en mer djupgående forskning i de historiska källorna nödvändig.

De arkeologiska undersökningarna började i juni 1996 och omfattade syllstensrader på den sydvästra delen av åkerholmen. Det visade sig att byggnationen där varit av mycket sent datum.

Året därpå undersöktes en husgrund i form av syllstensrader, cirka 70 meter nordväst om kastalruinen. Vid avtorvning konstaterades att syllstensraderna utgjorde lämningar efter två byggnader. Den västra av dessa, 12 x 5,5 meter, undersöktes. Huslämningen bedömdes av utgrävaren inte vara samtida med den medeltida kastalruinen, utan sannolikt från mitten av 1500-talet. Dateringen gjordes utifrån en påträffad nyckel.

Karolinerbyggd vall?

998 koncentrerades undersökningen till kastalens omedelbara närhet. Ett schakt togs upp i den vall, som ligger sydväst om kastalruinen och delvis omger denna. Syftet var att se om vallen hade ett fortifikatoriskt samband med kastalen. Det visade sig att vallen var uppkastad vid ett enda tillfälle. Någon datering var inte möjlig, då några fynd inte påträffades. I bygden berättas många historier om Karl XI och att det skulle vara hans karoliner som byggt vallarna vid någon av de övningar som de företog sig i Kungsörstrakten. Vi vet från kungens egna brev att övningar har förekommit på Barkare äng. Denna ligger mitt för Slottsholmen, på andra sidan ån.

Ett schakt lades invid kastalens västra yttermur. Under 1 meter rasmassor, bestående av tegel och murbruk, syntes närmast muren, spadtag från den medeltida grundgrävningen. Här påträffades också ett intakt kulturlager. I detta fanns det tillräckligt med kol för två kol 14-dateringar, som gav resultatet 1300-tal.

I ett schakt tvärs över muren framkom en tegelkonstruktion, som hade måtten 2,2 x 0,9 meter i östvästlig riktning men som fortsätter utanför schaktet i sydlig riktning. I rasmassorna runt omkring hittades fragment av avfärgad och målad kalkputs. Majoriteten av fragmenten låg med den färgade sidan nedåt. Några av fragmenten har en svag välvning, vilket kan tyda på att de har suttit i ett valv. Invid tegelkonstruktionen på en meters djup, påträffades flata hällar, som för närvarande tolkas som resterna efter en ingång. Den kan ha tagits upp i den medeltida kastalväggen under 1400- eller 1500-tal. Denna preliminära datering har gjorts utifrån de bemålade putsbitarna, som utifrån sina dekorationer daterats till denna tid.

Grundlades på 1300-talet

Våra frågeställningar från 1996 har naturligt nog förändrats något under projektets gång utifrån de framkomna resultaten. Vi anser oss nu kunna påstå att borgen grundlades under 1300-talet. Däremot kan vi fortfarande inte svara på frågan hur länge borgområdet beboddes. Den extrema fyndfattigdomen talar för att kastalen inte har bebotts kontinuerligt, om alls. Även den ordentligaste individ tappar i alla fall någonting någon gång och detta verkar inte vara fallet på Slottsholmen. Vi tror att borgen har återanvänts någon gång under 1400 - 1500 -tal, möjligen i samband med att Gustav Vasa byggde kungsladugården i Kungsör. Kommer vi att kunna knyta samman den eventuella ombyggnaden av kastalen med det 1500-talshus som undersöktes 1997? Vad som skulle kunna vara intressant att undersöka är om denna period i Slottsholmens historia har avsatt några spår i skriftliga källor. Möjligheten till kunskap om detta är stora, då Kungsörs kommun, som helhjärtat stöder undersökningarna, kommer att bekosta en omlandsutredning i år. De arkeologiska undersökningarna kommer att fortsätta fram till år 2003.

Kerstin Engdahl är medeltidsarkeolog vid Statens historiska museum. Malin Blomqvist är arkeolog vid Riksantikvarieämbetet.

Från uroxe till kossa (2-00)

av Sabine Sten och Maria Vretemark

Våra kor stammar från uroxen. I dag kan vi endast studera skelettrester av uroxen eftersom den är utrotad. För en halv miljon år sedan vet vi att uroxen fanns i Indien och att den därifrån spred sig över Asien, Europa och norra Afrika.

Strax efter att landbryggan över Öresund bildats, för ungefär 10 000 år sedan, vandrade uroxen över till Sverige. I drygt 2000 år fanns det uroaxar i de svenska skogarna. Det var under den period som kallas äldre stenåldern. Folket som levde här vid denna tid var jägare och samlare och för dem var uroxen ett viktigt jaktbyte. De kände ännu inte till metoder för att bruka jorden eller för att hålla husdjur. Under samma tid, för 9000 år sedan, började människan att domesticera uroxen i sydöstra Europa. Härigenom skulle den stora farliga uroxen komma att omdanas till den undergivna nyttiga tamkon som blev människans viktigaste husdjur. Uroxen är utdöd sedan flera hundra år, men i alla moderna boskapsraser finns ännu dess gener kvar. I Sverige har omkring 100 skelettdelar av uroxe hittats, nästan alla är funna i Skåne. Skelettresterna, liksom de grottmålningar som finns i Spanien och Frankrike, visar att uroxarna var imponerande. Tjurarna kunde bli nästan två meter höga över ryggen och väga ett ton. Huvudet var stort, långt och smalt med framåtriktade stora, långa och vassa horn. Bredden mellan hornspetsarna kunde uppgå till en meter.

Uroxarna hade en stark nacke medan andra delar av djurets kropp troligen hade fattigt med muskler i jämförelse med moderna köttdjur. Benen var smala och långa och uroxen kunde springa betydligt fortare än nutida nötkreatur. Även om uroxen försvann från Sverige för nästan 8000 år sedan fanns det uroaxar kvar på kontinenten ännu så sent som under 1500-talet. Den sista uroxen, åtminstone vad man vet, dog 1627 i Polen.

Uroxen är för alltid utdöd, men man har gjort flera försök att korsa tillbaka och få fram uroxeliknande nötdjur. Korsningsförsöken började på 1920- och 1930-talen. Hermann Göring, Hitlers riksmarskalk, som var passionerat intresserad av jakt, var en av dem som ville ha tillbaka de gamla "ariska" viltbråden, Avsikten var att utplantera djuren i Vogesernas skogstrakter. Bröderna Heck, chefer för Münchens och Berlins zoologiska trädgårdar, fick ideén att om många nötkreatursraser blandades skulle de tillsammans ge en uroxelik avkomma. Man korsade samman podolisk stäppboskap, ungersk stäppboskap, grå alpboskap, skotsk highland, svartvit lågland och korianisk boskap.

Korsningsprogrammet fungerade efter planerna. I april 1932 föddes det första godtagbara exemplaret. Försöksverksamheten har sedan fortsatt och givit lyckade resultat. I mars 1966 inköpte Skånes Djurpark ett avelspar i utseende mycket lika uroxen även om de inte är lika högvuxna och har lika långa horn som de vilda djuren en gång hade.

Levande skafferi

När uroxarna domesticerades minskade storleken kraftigt. Det var den tydligaste effekten. Hornen blev också kortare och könsskillnaderna mindre. På grund av annan föda, livsföring och klimatförsämring förändrades kroppsformen. De tama nötdjuren blev mindre känsliga för miljöer som skulle vara olämpliga för de vilda djuren. Försvars- och skyddsinstinkter försvagades också och som följd av det minskade hjärnans storlek. Djuren blev mindre oroliga, mer fogliga och lätthanterliga.

Syftet med domesticeringen var till en början att man ville hålla djuren som ett levande skafferi. Om köttreserven gick och betade instängd i en hage kunde man vara säker på att få kött när man ville och inte som tidigare bara när jaktlyckan var god. Domesticeringen medförde på så vis en större trygghet, men innebar andra konsekvenser för samhället. Man ägde nu något, sin boskap, som man skulle hävda rätten till, man behövde betesområden och man måste kunna ta hand om avkastningen, konservera kött och förvara matförråd. Allt detta är en del i den gåtfulla process som innebär att samlaren-jägaren blir bonde.

När nötboskapen kom till Sverige, för ungefär 6000 år sedan, var de sedan flera tusen år tamdjur och hade anpassats till ett liv i människans tjänst. Vid sidan av att vara köttdjur och ge hudar till kläder, utvecklades redan under stenåldern andra nyttiga sidor hos nötdjuren. För 4 000 år sedan började man också mjölka korna och använda, i första hand, handjuren som dragdjur. Bruket att kastera för att få kraftigare och lugnare arbetsdjur kände man till, i alla fall under bronsåldern för 3000 år sedan. Från denna tid finns flera avbildningar på hållristningar av oxar som plöjer.

Storleksminskning

Nötboskapen minskade i storlek oåterkalleligen från domesticeringen, under hela förhistorien ned till de småväxta medeltida kor som bara var 80-90 cm över manken. En kort parentes i denna degenerering var den stora boskap som romarna höll sig med. Under några hundra år, omkring Kristi födelse, fanns det nötdjur i Romarriket, som nådde upp emot 130 cm över manken, både i medelhavsområdet och de mer perifera germanska provinserna. Förklaringen är att romarna medvetet bedrev en avel som syftade till att få fram starka dragdjur och mjölk- och köttdjur som producerade mycket. Efter romarrikets fall på 400-talet e. Kr. försvann den romerska nötdjursstammen.

De medeltida nötdjuren är väl dokumenterade genom de tonvis av benfynd vi har, i synnerhet från arkeologiska utgrävningar av kulturlager i städerna. En småvuxen, hornbärande nötboskap, anpassad till kärva levnadsvillkor och långa foderfattiga vintrar, var det som betade i skogarna och i hagarna här i Norden under medeltiden. Vi kan inte säga att det fanns olika raser då. Vad vi ser benrester av är en allmogeko, med stor förmåga till lokal anpassning. Kulligheten, som vi idag betraktar som ett ålderdomligt drag, avlades fram av praktiska skäl först på 1800-talet.

Även under medeltiden fanns det enstaka hornlösa kor, men detta var naturliga mutationer som uppträdde spontant i alla populationer. Som minst var nötdjuren under senmedeltid och på 1500-1600-talen. De minsta individerna under den här tiden var bara drygt 80 cm över manken och gav kanske 500 liter mjölk per år. Slaktvikten uppgick antagligen inte till mer än ca 100 kg kött. Samtidigt började man dock bedriva mer medveten avel i Sverige. Den omfattande oxhandeln, som varje år innebar långväga transporter av tusentals djur, hade ett ekonomiskt intresse av att oxarna var storvuxna, vägde mycket och orkade gå långt. Det här kan vi se effekter av i de osteologiska materialen där det vid sidan av de riktigt småväxta djuren även finns ben från oxar av nästan moderna storlekar på 1500-1600-talen. Storleksökningen åstadkoms förmodligen av att man började sköta kalvarna bättre och lät dem dia längre.

Nya raser på 1800-talet

Det är dock först under 1800-talet som man i större skala börjar med import av avelsdjur från kontinenten i syfte att förbättra de inhemska stammarna. Även om vissa försök gjordes redan på 1500-talet av Gustav Vasa på hans avelsgårdar, var det först nu som införseln fick någon egentlig effekt på boskapen i stort. Propagandan för de nya raserna fick också stort genomslag tack vare de olika föreningar och jordbrukssammanslutningar som skapades under 1800-talet, exempelvis Hushållningssällskapen och olika Avelsföreningar.

Den gamla skandinaviska allmogekon, som formats genom årtusenden i ett kärvt klimat, försvann snabbt från de svenska gårdarna. Endast några spillror blev kvar. Idag vet vi att det är viktigt att rädda kvar dessa spillror. Där finns unika gener med kvaliteter som kan behövas i framtiden om uppfödningssmålen ändras, kanske som svar på miljöförändringar eller behov av andra produkter.

Sabine Sten och Maria Vretemark är osteologer, benforskare, verksamma vid Historiska museet respektive Västergötlands museum.

Artikeln är den tredje i serien om våra forntida husdjur; tidigare Får PA 2/98 och Svin PA 4/99. Nästa djurslag vi tar upp är höns.

Måla fan på väggen... (2-00)

av Torsten Svensson

Iak heter tha Belsebub; alla the fra mik löpe tha leter iak op. (Djävulen)
Jag heter Belsebub och alla som från mig löper letar jag upp.

Las tina bön met godha tro i hymrik skal thin sial fa-roo. (Ängeln)
Läs dina böner i god tro, i himmelriket ska din själ få ro.

Citaten är hämtade från kalkmåleriet i Viksta kyrka, Uppland, och ger oss en uppfattning om hur kyrkan såg på världen under medeltiden. Om man vill kan man se denna bild som förenklad och utslag för en mycket polariserad syn, i motsats till den gamla nordiska asalärans.

Vad som är gott respektive ont framträder klart som kristall. En modern parallell skulle kunna vara amerikanska gangsterfilmer där "the good guys and the bad guys" är mycket lätta att separera från varandra.

Naturligtvis återspeglas den medeltida världsbilden, som till stora delar återgår på Platons läror, i kalkmålningar etc på kyrkans väggar med Gud, Kristus, den Helige Ande, Maria, änglar och helgon på den goda sidan och djävlar i form av drakar, ormar o.dyl. på den andra. Här ska kort behandlas några utslag av detta.

Det är intressant att se att man efter skiftet av religion behåller den gamla dödsgudinnan Hels namn i ordet helvete. Den senare delen av ordet, vete, anknyter till vite, d v s straff. Vi använder ju fortfarande detta ord i den juridiska termen vid laga vite. Det är de från kontinenten komna munkarna som för med sig "vetet" till oss, eftersom straffet av människan blir mycket påtagligt vid bytet av religion.

Det finns också andra språkliga lämningar från äldre tider. Ett gammalt ord för något som kan liknas vid en djävul är anskottin, d.v.s. den som skjuter på någon eller något. Man kan eventuellt tänka sig att det går tillbaka på de nordiska gudarna Balder, Höder och Loke. Balder som får ses som den gamla motsvarigheten till Kristus var bl.a. ljusets gud och asarna hade tagit ord av precis allting i världen att inte skada honom. Men man hade glömt misteln. Detta kände Loke till som för övrigt var det närmaste man kommer djävulen i vår forntida tro. Hos dagens etnologer betecknas han som en "trickster". Loke lät därför tillverka en pil av just denna växt. Pilen gav han sedan till Balders blinde bror Höder som inte kunde avgöra vad den var gjord av. Höder sköt därför iväg den mot Balder. Det hör nämligen till saken att asarna fick öva prickskytte mot ljusets gud eftersom allting i världen lovat att inte ge honom minsta skråma. Effekten av Höders pil blev katastrofal eftersom Balder dör. Anskottin kan följaktligen vara en koppling mellan Balder och Loke å ena sidan och Kristus och Djävulen å den andra. Detta får naturligtvis förbli en spekulatión. Annars brukar det vara Döden i form av ett benrangel

som tar människans liv genom att skjuta pilar.

Eskatologin, läran om de yttersta tingena, är för övrigt inget som reformationen avskaffar utan Martin Luther tillstyrker att dessa motiv skall bevaras. Däremot anser han att man skall ta bort eller kalka över motiv där helgonen och berättelser ur deras legender förekommer. Orsaken var att man kunde ha börjat att tillbe, adoratio, helgonen i stället för att känna vördnad för dessa, veneratio. Helgonen tänks vara människans förbedjare inför Gud, Kristus och Maria, d.v.s. de ska framföra människans önskemål inför de sistnämnda. Men om medeltidens människa skulle börjat att be helgonen direkt om hjälp så blir den förlängda effekten att vi får en polyteistisk religion, med flera gudar, något som strider mot den grundläggande kristna trosuppfattningen. Helgonavbildningarna kom också att tas bort efterhand, även om det kunde ta ganska lång tid. Vad beträffar exempelvis träskulpturen så försäljs dessa i många fall och förvandlas från vördnadsbjudande skulpturer till brännbara vedpinnar.

För att återgå till "den onda halvan" så är djävulsbilderna naturligtvis moraliserande, "se hur det kommer att gå för den som tar den breda vägen och lyssnar till djävulens röst". Det finns många folkliga berättelser som anammas av kyrkan eftersom dessa lätt kan passas in i trosföreställningarna. Som exempel kan nämnas den tjuvmjolkande kvinnan, de skvallrande kvinnorna och Sko-Ella eller kärringen som var värre än djävulen själv. Inga av dessa motiv har någon egentlig förankring i Bibeln utan får som sagt var helt tillföras folklören.

Ett motiv som dock omtalas i Bibeln är själavägningen. Att själen vägs talas det om redan i egyptisk religion och detta abstrakta begrepp förekommer också på en del av våra kyrkväggar. På Gotland existerar det ett antal monumentala framställningar av detta, något som kan ha att göra med ärkeängeln Mikael, vilken är den tjänsteutövande ängel som utför vägningen. Man kan misstänka att det funnits en Mikaelskult på ön under medeltiden och det kan därmed förklara de storslagna målningarna av honom i t.ex. Vamlingbo kyrka på södra Gotland. I Vamlingbo trodde man enligt en notering från 1600-talet att Mikael låg begraven på deras kyrkogård, något som för oss kan låta övermaga, men för 1600-talets vamling säkert var en realitet, "varför skulle vi annars ha en sådan stor målning av Mikael på väggen?".

I Vamlingbo är det en speciell själ som vägs och det är den tyskromerske kejsaren Henrik II:s. Han blir under medeltiden sinnebild för detta abstrakta begrepp. När han ligger på sin dödsbädd skänker han en guldkalk till Laurentiusklostret i Merseburg, vilket kommer att spela en stor roll vid vägningen. I övrigt förekommer ett stort antal djävlar som försöker tvinga ner de onda gärningarnas vågskål på alla sätt och vis. Dessutom försöker djävlar att fuska, vilket inte alls är tillåtet, det finns nämligen spelregler i kampen mellan gott och ont. Det som till slut räddar Henriks själ och gör att den goda gärningarnas vågskål väger över är den skänkta guldkalken. Här finns ett illa dolt budskap, "om du donerar till kyrkan så får du det bättre i livet efter detta". Men detta är inget att se

snett på eftersom donationer och tiondet var nödvändiga för att kyrkan skulle överleva ekonomiskt under medeltiden. Det fanns inte någon central utbetalningsanstalt för prästens lön eller någon reparationsfond för kyrkobyggnadens underhåll. Församlingen skulle ju stå helt för detta och därför måste kyrkan naturligtvis propagera, eller med mer moderna termer, göra reklam för sin sak.

Slutligen skall nämnas något om Yttersta domen då alla människor som någonsin levat skall ställas inför Guds domstol för att dömas. Maria är då förbedjare för de som kommer till Paradiset medan Johannes döparen är förbedjare för de stackare som hamnar i helvetet. Enligt katolsk tro så finns det förutom himlen och helvetet ett tredje ställe dit de flesta människor kommer efter sin egen död och det är skärselden. Med skär menas då rening och man skall alltså renas från sina synder i elden för att sedan vid Yttersta domen vara klar att antingen fara till det sköna stället eller till det mera varma. Under medeltiden har man ett antal förklaringsmodeller för hur detta går till, men det lämnar vi åt sidan. Yttersta domsframställningar visar att alla människor, påvar, biskopar, kejsare, kungar, munkar, nunnor etc, kan hamna i Paradiset eller helvetet. Märk väl att det inte spelar någon roll vad eller vem vi varit i det levande livet, utan det är våra gärningar som räknas, för även om man inte tror på livet efter detta så gäller fortfarande det medeltida mottot:

INFÖR DÖDEN ÄR VI ALLA LIKA.

Torsten Svensson är konsthistoriker, specialiserad på medeltida kyrkokonst.

Kungens borg på Visingsö (2-00)

av Peter Carelli

Visingsö borg var en gång ett kungligt palats. I dag ligger den i ruiner och det kan vara svårt att föreställa sig att kungar och stormän för snart tusen år sedan samlades här för att jaga på den vackra ön och smida planer för det nya riket.

Inte mindre än fyra tidigmedeltida kungar avled på Visingsö. Som kungligt huvudresidens ersattes borgen på Visingsö succesivt med Stockholms slott. Borgen undersöks nu på nytt.

Längst ner på Visingsös sydspets ligger ruinerna av en medeltida borganläggning. Dagens besökare möter här en samling anspråkslösa murar som vittnar om att de ursprungliga byggnaderna varit ganska beskedliga. Som historiskt monument är dock borgruinen unik då det var den första profana stenbyggnaden som uppfördes i Sverige. Byggherre var den svenska kungen som behövde ett starkt och representativt fäste mitt emellan de bägge götalandskapen som bildade kärnan i riket. Borgen var således den svenska kungamaktens huvudresidens under 1100- och 1200-talet och kom därmed att spela en central roll i den tidiga medeltidens politiska historia.

I turistsammanhang benämns borgen oftast Näs borgruin. Detta namn saknar emellertid historisk grund då Näs var den närliggande byn. Under medeltiden fanns troligen inget särskilt namn på anläggningen utan den gick under samma namn som ön den var belägen på, Visingsö, varför en mer korrekt benämning bör vara Visingsö-borgen.

Den äldsta kända beskrivningen av borgruinen återfinns i 1689 års Rannsakingar efter antikviteter, en riksomfattande inventering av rikets fornminnen. I beskrivningen över Visingsö nämns en stoor Jord- och Gruushögh effter gamla Slottet Nääs.

En kortfattad beskrivning finns också i Anders Rhyzelius år 1744 utkomna bok om de svenska borgarna. Här uppges att det Af thetta Slottets fordna Stenmurar hafwer för någon tid sedan något warit til at se både på landet och uti Siön, som dock efter hand alt förtärer och försencker. Vid 1800-talets mitt fanns av allt att döma murar synliga på platsen, bl.a. en 30 fot lång och 3 fot djup mur byggd af tegel och lerskiffer.

Det dröjde dock ända till 1885 innan Wilhelm Berg satte in borgruinen i sitt historiska sammanhang. I sin bok om Visingsös historia gavs en relativt lång och detaljerad skildring av anläggningen. Platsen var då till stora delar igensandad och övervuxen. Ruinen utgjordes av tvenne bredvid hvarandra liggande kullar, som dölja lemningarne af torn och murar. För att taga i beaktande hvad som återstår synbart för ögat, måste man nedstiga på den ett par fot smala stranden, som är uppfylld af

nedrasade stenar och murbruk.

Försvunnit ut i Vättern

I de överväxta raseringsmassorna kunde han identifiera två torn och en sammanbindande sträckmur. Berg påpekade även att anläggningen skadats betydligt av flerhundraårig sjöerrodering.

Det var troligen Bergs beskrivningar som inspirerade Algot Friberg till sina arbeten på Visingsö i början av 1900-talet. Friberg, som år 1901 bildat Norra Smålands Fornminnesförening, ledde under åren 1907-11 en kampanj av omfattande grävnings- och restaureringsarbeten vid borgruinen på Visingsö. Det som frilades var ett murkomplex bestående av ett runt torn, ett firsidigt torn och en sammanbindande sträckmur. Murarna, som var upp till fyra meter höga, var uppmurade av lokalt bruten tuktad lerskiffer i kalkbruk. I raseringsmassorna framkom endast begränsade mängder tegel vilket antyder att hela anläggningen ursprungligen uppförts av sten medan teglet härrör från yngre lagningar eller ombyggnader. Det runda tornet var troligen ett flankeringstorn. Bjälkhål i väggen visar att det varit flera våningar högt. Det firsidiga tornet har en rund markvåning med ett kupolvalv uppfört i s k överkragningsteknik. Rummet har endast varit tillgängligt genom ett hål i valvet varför det sannolikt fungerat som förrådsställare. Rummet i tornets andra våning är kvadratisk och i östmuren finns en latrintrumma, en s.k. privet, vilket indikerar att tornets övre del fungerat som bostad. Sträckmuren som förbinder de bägge tornen har antagligen utgjort nordmuren i en salsbyggnad. Den södra tvärmuren, som är avsevärt smalare, finns endast fragmentariskt bevarad. I den norra sträckmuren ses även bjälkhål på samma höjd som i rundtornet samt en sekundärt upptagen portöppning.

Eftersom delar av anläggningen erroderat ut i Vättern är det oerhört svårt att avgöra hur stor borgen ursprungligen varit. Den bevarade ruinen har förelagits utgöra en tredjedel eller hälften av dess ursprungliga storlek, men det är också möjligt att de tre delvis bevarade byggnaderna faktiskt utgjorde en liten men funktionell borganläggning bestående av ett bostadstorn, en salbyggnad för representation samt ett försvars- och förrådstorn. I så fall är det mesta av denna anläggning bevarat trots århundraden av sjöerrodering. Om det rått oenighet kring denna fråga så är den forskningsmässiga enheten desto större kring uppfattningen om att hela borgen uppförts under en byggnadsetapp. Vid en nyligen utförd besiktning av murverket konstaterades dock markanta skillnader i valet av byggnadsmaterial vilket möjligen indikerar två byggnadsetapper. Det troliga är att det kvadratiske tornet ursprungligen uppfördes som ett ensamstående kastaltorn och först i ett senare skede tillbyggdes med salbyggnad och det runda tornet. Denna tolkning är ännu hypotetisk och måste prövas genom byggnadsarkeologiska uppmätningar av de bevarade murlämningarna.

I de flesta sammanhang anges 1150-60-tal som den troligaste tillkomsttiden för Visingsö-borgen. Denna tidiga datering står dock på bräcklig grund: huvudsakligen omnämningen i sagor och

byggnadshistoriska analogier. I den norska Sagaen om baglere og birkebeiner som skildrar den norska historien mellan åren 1202 och 1217 finns ett intressant omnämmande av Visingsö. I sagan beskrivs hur den norske tronpretendenten Erling Stenvägg höll sig gömd i Götaland men att den norske kung Sverre var bekymrad över hans planer. Sverre vände sig därför till den svenske kungen Knut Eriksson, cirka 1173-96, som genast agerade:

Så snart kong Knut hørte det, sendte han menn for å leite etter ham og lat ham ta og sette i steinveggen øst i Visingsö, og der satt han i noen tid.

Den fängslade lyckades dock fly genom att klättra ned med hjälp av sammanknutna lakan. Vidare berättas att det på marknaden i Skanör under sommaren 1203 uppträdde en man som kallade sig Erling och sade sig vara son till kung Magnus Erlingsson:

Han sa at han hadde været ei tid i Vendland, og at han var den samme Erling som hadde sittet i steinveggen i Visingsö.

Senare i berättelsen, under kung Håkon Håkonssons regeringstid någon gång mellan åren 1202 och 1207, vittnade baglerhövdingen Simon Kyr att den nye tronpretendenten inte var densamme sem ek sa aa steinvegginum i Vissinnsey, som jag såg i stenväggen på Visingsö. Simon Kyr var mycket säker på sin sak då han själv sat j stejnveggenum med Erlinge. Uppgifterna är något förvirrade, men det framstår som helt klart att det under 1190-talet eller åtminstone under 1200-talets första år existerade en stenbyggnad på Visingsö, en plats där baglerkungen Erling Stenvägg hölls fången tillsammans med baglerhövdingen Simon Kyr. Även om uppgifterna således inte låter sig dateras mer nøyaktigt är det ändå viktiga bevis för att en borganläggning på ön existerat omkring 1200. I det norska 1200-talsverket Rimbegla finns en kort beskrivning av Sveriges geografi. På Visingsö i Vättern fanns enligt denna källa kungens rikt utrustade slott där han också förvarade sina rikedomar. Borgen beskrevs också som den försvarsmässigt starkaste punkten i hela hans rike:

Thar er Visnisey ok kastale ríkr, er konungr geymir í gersimar sínar. Ok thár er mest traust hans á ollo ríkenu.

Västgöotalagens kungalängd

Ett av de tyngsta argumenten för en 1100-talsdatering av borgen är Västgöotalagens kungalängd. I denna omnämns nämligen hur kung Karl Sverkersson mördades på Visingsö omkring år 1167. Likaså nämns att kungarna Erik Knutsson och Johan Sverkersson dog sotsdöden där år 1216 respektive 1222. Av flera andra källor, exempelvis Erikskrönikan och ett flertal diplom, framgår att de svenska kungarna ofta vistades på Visingsö. Vad som är viktigt att minnas är dock att borgen i sig inte nämns i någon av dessa källor, det har bara antagits som självklart att dessa storpolitiska händelser måste ha utspelats i Visingsö-borgen. En källa som är intressant i sammanhanget är ett brev skrivet i mars 1248 av det påvliga sändebudet Vilhelms av Sabina och som daterats på Visingsö i

den svenska kungens slott.

Det arkeologiskt tillvaratagna fyndmaterialet har dessvärre inte kunnat belysa frågan om när borgen kom till. I stället har de kvarvarande murarna använts som ett relativt dateringsinstrument. Byggnadstekniken uppvisar nämligen stora likheter med bl.a. Vreta klostrets gravkor, uppfört under 1100-talets början, samt andra östgötska och småländska kyrkor vilka traditionellt sett antas ha uppförts tidigast vid 1100-talets mitt. Ett särskilt igenkänningstecken var inslag i murverket av s k axmurning vilket innebar att byggnadsstenarna ställts i sillbensmönster. Likheterna ledde till att arkitekturprofessorn Erik Lundberg daterade anläggningens uppförande till omkring 1160. De generella dateringarna av östgötakyrkorna till 1100-talets andra hälft har emellertid börjat ifrågasättas under senare tid. Tack vare den dendrokronologiska metoden, d.v.s. årsringsdatering av trä, har en rad kyrkor kunnat dateras mer exakt. Ett drag bland de östgötska kyrkorna är att flera av dem fått avsevärt äldre dateringar än vad som tidigare antagits, ända ned i 1100-talets början. Om det nu råder ett samband mellan det östgötska stenkyrkobyggandet och uppförandet av Visingsö-borgen kan man fråga sig om även denna ska tidigareläggas. Kan det rent av ha varit kung Sverker d. ä. som uppförde Visingsö-kastalen redan på 1130-talet?

Kungamaktens huvudfäste

Ett flertal skriftliga källor antyder att Visingsö-borgen var den svenska kungamaktens huvudfäste under tidig medeltid. Särskilt markant var anläggningens betydelse under de östgötska kungafamiljernas dominans. Förutom borgen har sannolikt hela ön fungerat som kungamaktens replipunkt, ett faktum som betonats ytterligare av att inte mindre än fyra kungar uppges ha avlidit på ön - Karl Sverkersson (död 1167), Erik Knutsson (död 1216), Johan Sverkersson (död 1222) och Magnus Ladulås (död 1290). Noterbart är dock att borgen aldrig omtalas explicit då kungarna och deras följen vistades på Visingsö, men det är högst troligt att det var Visingsö-borgen som fungerade som bostad. Såsom kungligt huvudresidens ersattes Visingsö-borgen successivt av Stockholms slott. Regelbundna kungabesök på Visingsö-borgen även under 1200-talets senare del och 1300-talets början vittnar dock om att denna fortsatte att vara en av den svenska kungamaktens centrala riksborgar.

Under det tidiga 1300-talet minskade Visingsös rikspolitiska betydelse snabbt. Den utlösande faktorn var tronstriderna mellan kung Birger och hertigarna Erik och Valdemar som kulminerade med det s.k. gästabudet i Nyköping år 1318 då Erik och Valdemar fängslades och omkom. De därpå följande oroligheterna resulterade i att kung Birger pantsatte en del av Småland samt Visingsö med tillhörande slott till den danske kungen mot 600 ryttare. Samma år donerade hertiginnorna Ingeborg och Ingeborg, änkor efter Erik och Valdemar, gods på Visingsö och i Gränna till Linköpingskyrkan, en handling som även indikerar ett plötsligt ointresse för ön inom kungafamiljen. Ytterligare ett bevis för detta avtagande intresse för ön var då kung Magnus genom en bytesaffär med biskop Karl Bååt av Linköping år 1332 bytte sina gods på Visingsö mot gården

Skällvik i Östergötland. Dessa uppgifter tyder på att Visingsö-borgen torde ha övergivits någon gång mellan åren 1318-1332.

Strider med smålänningar

En mycket intressant uppgift i detta sammanhang är att Visingsö år 1318 intogs av en här smålänningar ledd av riddaren Karl Elineson Sparre i ett uppror mot kung Birger som direkt följde av de pågående tronstridigheternas klimax i Nyköping. I en 1400-talskälla omtalas hur borgarna Visingsö, Ringstadaholm, Ståkeborg och Nyköping förstördes vid våldsamheterna år 1318. De arkeologiska iakttagelserna stärker detta påstående. Vid Fribergs undersökningar konstaterades nämligen att borgen i sitt slutskede brunnit, kvar i murverket satt exempelvis ändarna av starkt brända bjälklagsstockar och direkt ovan lergolvet i salbyggnadens bottenvåning framkom ett kraftigt träkolslager. Den rikliga förekomsten av armborstbultar i ett för övrigt tämligen magert fyndmaterial talar även starkt för krigiska handlingar i borgens slutskede.

När vi idag diskuterar medeltida borganläggningar är det oftast den fortifikatoriska funktionen som betonas. Det mesta talar dock för att Visingsö-borgen aldrig utgjort något nämnvärt militärt maktfäste. Det topografiska läget var inte det bästa tänkbara och mot landsidan saknades vallgrav. Anläggningen var dessutom liten till sitt omfång, även om fler byggnader ursprungligen kan ha existerat, vilket antyder att den knappast kan ha rymt någon större garnison soldater. De flesta av de medeltida borganläggningarna hade dessutom viktiga funktioner som förvaltningscentra. Visingsö-borgen har emellertid aldrig haft denna funktion då den tillhör ett äldre förvaltningssystem. Detta innebar att borgen försörjdes med avkastningen av kungens gods på platsen och inte tilldelades skatteinkomster från ett större distrikt. Detta kan jämföras med Alsnöhus och Vadstenapalatset som bägge var utpräglade bostadsborgar och aldrig hade några fögderier. Någon fogde på Visingsö omtalas heller inte, men väl en procurator, som var en titel som bars av förvaltarna på kungsgårdarna.

Kungligt palats

Visingsö-borgens förklaring ligger således inte i en funktion som fortifikatoriskt maktfäste eller som förvaltningscentrum. Istället har borgens manifesta symbolvärden varit centrala vid anläggandet. Stenborgen byggdes med avsikt att fungera som kunglig palatsanläggning med kontinentala förtecken. Även om borgen med senare mått mätt var liten och oansenlig bör den ha betingat ett mycket högt status- och prestigevärde under sin brukstid, särskilt under 1100-talet och 1200-talets början då få motsvarigheter existerade i det svenska riket. Under denna tid fungerade Visingsö-borgen som den svenska kungamaktens centrala residens. De fortifikatoriska aspekterna var därför helt underställda platsens representativa möjligheter. Borgens storhet låg sannolikt i att platsen kunde erbjuda alla de företeelser som förknippades med en tidigmedeltida härskarideologi av kontinentalt snitt. Jakten på vilt var i detta sammanhang viktig och det är mycket troligt att det till Visingsö-borgen hört en egen jaktpark efter kontinentala och

danska förebilder. Det saknas emellertid bevis för en medeltida jaktpark på Visingsö, men från 1500-talets slut till långt fram på 1700-talet fanns en grevlig, och sedermera kunglig, jaktpark på ön. Anledningen till att detta centrala kungliga residens placerades på just Visingsö hänger troligen samman med den Sverkerska kungaättens starka anknytning till området. Samtidigt var Vättern och Visingsö mycket centralt belägna i det dåvarande svenska riket, och kommunikationsmöjligheterna mellan de bägge Götalandskapen var de bästa tänkbara.

Många frågetecken

Även om forskningsläget jämfört med många andra svenska borganläggningar är gott finns många frågetecken att rätta ut. Av största vikt blir att söka klarhet i anläggningens planlösning och kronologi. När uppfördes egentligen borgen och är det så säkert att det var 1318 års våldsamheter som ödelade anläggningen? Var borgen ursprungligen en liten anläggning bestående av två torn och en salbyggnad, eller är de bevarade delarna endast en del av en större ringmursanläggning? Har det existerat en förborgsbebyggelse på det platåliknande området norr om borgen? I så fall kan det finnas lämningar av palissader, vallgravar, ekonomi- och hantverksbyggnader. Ett sätt att söka besvara dessa frågor är fortsatta och fördjupade analyser av dokumentations- och fyndmaterialet från det tidiga 1900-talets undersökning liksom nya karteringar och utgrävningar i borgens närmaste omgivning, som kan ge en fördjupad kunskap om livet vid den svenska kungamaktens centrala residens under tidig medeltid.

Peter Carelli är doktorand i medeltidsarkeologi vid Arkeologiska institutionen, Lunds universitet.

Artikeln är skriven som en del i det pågående Visingsö-projektet.

mer att läsa

Christian Lovén: Borgar och befästningar i det medeltida Sverige. 1996. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Almqvist&Wiksell Int.

Så tog vi fatt vår egen medeltidshistoria (2-00)

av Göran Hall

En studiecirkel i historia. Så började det som senare blev Kungsörs arkeologigrupp och som på tio år byggt upp en amatörarkeologi som arbetar med de verkliga proffsen. Man har till och med konstruerat ett nytt mätinstrument, som nu ska saluföras!
Här berättar Göran Hall om de framgångsrika amatörarkeologerna i Kungsör.

Kungsörs arkeologigrupp bildades 1990. Vi startade med en studiecirkel i allmän svensk historia under ledning av museeintendent Kjell Nordeman i Vuxenskolans regi.

Vår första utgrävning kom till av en slump. Kommunen hade rensat diket på vägen upp mot Klämsbo och kommit åt en järnåldersgrav. Det visade sig vara ett helt gravfält med 28 gravar.

Vi sökte tillstånd hos Länsstyrelsen och tillsammans med Köpingsmuseum och Kjell Nordeman som grävledare genomförde vi denna utgrävning 1991 under tre helger. Vi hittade en glaspärla, flera glasflusspärlor, brynen, knivspets, bronsbyglar och två urnor med mängder av brända ben. Det var alltså ingen rikemansgrav.

Nu hade vi fått smak på det här med arkeologi. Eftersom vi inte hade något nytt projekt att ta oss an föreslog timmermannen Hans Bergermark att vi skulle undersöka Slottsholmen. Vi begärde ett nytt grävstillstånd hos Länsstyrelsen och utförde en ny utgrävning på Slottsholmen sommaren 1993. Det blev ett mycket klen result... det var snopet och inte nog med det, vår grävledare Kjell Nordeman drog sig dessutom ut ur gruppen.

Mycket nedstämda efter grävning nummer två och med risk för att verksamheten skulle läggas ned så togs studieverksamheten över av mig, nuvarande ordförande.

Med Jan Olov Andersson i spetsen satte vi åter igång verksamheten nere på Slottsholmen. Sent i november månad 1993 stakade vi de första stolparna som senare skulle bli ett komplett koordinat över hela Slottsholmen, inklusive vallgravarna 250X250 meter. Koordinaten omfattar flera tiotusentals mätpunkter. Många jordprover har tagits och varenda sten på holmen är inritad i koordinaten. Detta mastodontarbete var vi klara med till sommaren 1996. Här måste nämnas att från början använde vi oss av teodolit och latta (teodolit är ett instrument man använder för att mäta höjdskillnader, latta är en fem meter lång graderad mät käpp) på en söndag (vi träffas alltid på söndagar) hann vi mäta 5X25 meter, det var otroligt mödosamt att bland alla träd och buskar hantera denna långa latta. Jan Olov började att fundera över hur vi skulle kunna göra det fortare och smidigare. Så en söndag kom Jan Olov med

en träregel med ett instrument på samt 50 meter vattenslang, vi tänkte, vad är detta? Nu blev det demonstration, Jan Olov visade på golvet i våran lokal hur man nollställde sedan visade han med att ställa mätkäppen på mattan, instrumentet visade 6 mm. Nu förstod vi vad vi kunde göra med detta instrument. Kommande söndag togs det i drift, vår förvåning var stor när vi hade mätt 25X50 meter.

Nu har denna träregel ersatts av ett aluminiumrör och hela mätkäppen kommer inom kort att börja säljas. Den kan lagra 1100 mätpunkter som sedan kan föras in i datorn när man kommer hem eller i fält. Tvivlet och häpnaden var stor första gången vår arkeolog såg denna mätkäpp, numera använder vi inget annat för att mäta höjden i våra grävschakt, man skulle kunna skriva hur mycket som hels om denna geniala uppfinning, men utan Jan Olovs mätkäpp hade vi inte varit klara till sommaren 1996.

Vid den tiden hade vi fått kontakt med en av Sveriges främsta borgexperter, Hans Lidén. Han rekommenderade oss ett samarbete med medeltidsarkeologen Kerstin Engdahl. Nu inledde vi ett femårigt projekt tillsammans med Historiska museet under ledning av Kerstin Engdahl som grävledare och medeltidsarkeolog Malin Blomquist från Riksantikvarieämbetet.

I dagsläget har vi fått en förlängning av projektet med tre år och beräknas vara färdiga med Slottsholmen år 2003.

Arkeologigruppen har haft en osannolik framgång och vi uppfattas som seriösa av bl.a. Historiska museet, Uppsala universitet, Länsstyrelsen/ museet.

Vi har även ett gott samarbete med miljörestaureraren för biologisk mångfald, Pekka Hedin, och dessutom kan vår framgång även tillskrivas Kungsör, en fantastisk kommun.

Man kan kanske undra vad vi gör under vinterhalvåret. Vi har hela tiden forskat och studerat olika saker bl.a. hur kristnandet i Sverige gick till, Vi har läst Sagan om Sverige, studerat medeltida örter, kokkonst samt läkekonst. I vår och höst ska vi lära oss att garva och bereda skinn m.m.

Vi arbetar också med forntida teknik, tillverkar flat- och långbågar, vikingatält, medeltidspaviljong, svärd, hjälmar, syr kläder, smider smycken och knivar. Vi säljer smycken från Scandinavian Culture samt från smederna Adam, Roland och Jussi. Vi åker på diverse studiebesök, bl. a. en oförglömlig Bergslagssafari med Pekka Hedin som guide. Vi deltar på marknader och är ute i skolorna och håller föredrag. Vi har guidade turer på Slottsholmen mm.

Arkeologigruppen har specialiserat sig på vikingatid och tidig medeltid men vi är på inget vis främmande för Kungsörs övriga historieförlopp. Gruppen har även en vision att tillsammans med Kungsörs kommun bygga en järnåldersgård och där kunna hålla gamla svenska

utrotningshotade tamdjur. Detta projekt skulle kunna bli en stor tillgång för turism och skola. Vi har tagit fram ett kompendium på hur man bygger långhus. Det innehåller hållfasthetsberäkningar och val av lämpligt byggnadsmaterial som kan användas.

Alla som vill ansluta sig till oss är välkomna! Vi har skaffat oss ett stort kontaktnät med likasinnade över hela landet.

Gruppen består av en fantastisk samling kunniga människor. Vår kunskap använder vi till forskning i lokalhistoria och när vi presenterar oss och våra resultat försöker vi på samma gång ha med tidsenlig klädsel, mat, vapen och bruksföremål för att förhöja det historiska intrycket.

Göran Hall är ordförande för Kungsörs arkeologigrupp. Telefon 0227-13140 eller 070-6658352 eller epost: odinhall@hotmail.com

Danskar, inte tyskar, styrde över Östersjön i tidig medeltid (2-00)

av Kersti Markus

Fanns det danskar på Gotland under tidig medeltid? Definitivt inte, de förekom inte på ön eftersom de inte existerar i källmaterialet, hör jag flera bestämda röster säga. Men är detta verkligen ett hållbart argument? Knapptast, för det första är de skriftliga källorna från den aktuella tiden fragmentariska, och för det andra verkar forskarna ha missat att Henrik av Lettland nämner dem i sin krönika.

Det handlar om en händelse på Gotland år 1226, då Wilhelm från Modena propagerar för korståg mot Öselborna. Gotlänningarna vägrade att ställa upp, danskarna lyssnade inte på Guds ord, enbart de tyska köpmännen grep till vapen och seglade till Riga, varifrån det stora korståget till Ösel förbereddes.

Det är ju ett allmänt känt faktum att danskarna innehade herraväldet över Östersjön under slutet av 1100-talet och 1200-talets första decennier. Inte heller kan man bortse från det stora intresse som danskarna sedan Valdemars den store hade haft för länderna på andra sidan Östersjön. Den enda vägen till Livland (nuvarande Estland och Lettland) var sjövägen via Gotland, eftersom landvägen längs kusten spärrades av litauerne. Det är föga troligt att den högsta kyrkliga och världsliga makten i Danmark skulle ha lämnat den ur strategisk synpunkt välplacerade ön åt konkurrenterna, d.v.s tyskarna, vid den tid då korståget mot hedningarna förbereddes. Vi får inte glömma att Gotland var det närmaste kristna landet i väster.

Runkalendern berättar

Även öns egen kalendertradition pekar på nära kontakter med Danmark. Min studie av den gotländska runkalenders ursprung och funktion gav vid handen att den återspeglar öns kyrkotradition från 1100-talet till 1328, och att den därmed är en värdefull källa i forskningen kring det medeltida Gotland. Anmärkningsvärt är att i runkalendern förekommer två danska helgon - Knut den helige och Knut Lavard. I och för sig firades festen för konung Knut i alla nordiska kalendrar, men inte den 19 april. Den dagen skrinlades Knut den helige i S:t Knuds klosterkyrka i Odense, och bortsett från runkalendern finns festdagen inte belagd någon annanstans i Norden. Därmed har vi att göra med en kalendertradition från Odense. Även en annan dansk lokalkult förekommer i runkalendern - festen för Knut Lavard, hertig i Slesvig som blev mördad den 7 januari 1131. Hertig Knut helgonförklarades 1169 och skrinlades vid en stor högtidlighet i Ringsteds kyrka 1170. Vi vet att ett danskt köpmansgille i Visby från 1100-talets slut hade hertig Knut som sitt skyddshelgon och att förbindelserna mellan Slesvig och Gotland är belagda redan i Slesvigrätten från tidigt 1200-tal. Vi vet också det att Knutskulten fyllde

en politisk och propagandisk roll under Valdemarstiden. Det är förmodligen ingen tillfällighet att Kains och Abels offer och det första brodermordet framstälts på nordportalen i Hablingbo på södra Gotland. Ämnet var högaktuellt i Danmark under Valdemar den stores regeringstid, eftersom hans far - Knut Lavard - blev svekfullt mördad av sin halvbror. De gotländska relieferna tillskrivs den berömde skånska anonymmästaren "Majestatis", vilken troligen arbetade i danska kungens tjänst under 1100-talets sista fjärdedel.

Stenmästaren Majestatis

Men det är inte bara kyrkan i Hablingbo som har konstverk med anknytning till den danska kyrkoprovinsen. För konsthistoriker är det en självklarhet att 1100-talets kyrkokonst på ön delvis är påverkad av Lunds ärkestift. Så har den ovannämnda stenmästaren Majestatis också verkat i kyrkorna i Dalhem och Lokrume. Gestaltningen av portalen på koret i Fardhem har sina närmaste fränder bland Jyllands kyrkor och utsmyckningen på gotländska kvaderstenskyrkor från omkring 1200 påvisar ett nära samband med domkyrkan i Lund osv. Man kan ju fråga sig varför man bygger kyrkor, och skaffar inredning enligt dansk förebild?

Byggandet har alltid varit en prestigefråga, eftersom arkitekturen var synlig för alla och genom den kunde man tydligt för omvärlden visa sina attityder. I medeltidens hierarkiska samhälle, där människan i första hand var en medlem i gruppen och i andra hand en individ, fick valet av arkitekturs form en klar betydelse: t.ex. om en byggherre hade nära relationer till en viss makthavare, då visade han det bl.a. genom att ta efter former från de byggnader som tillhörde denna person. Därför återspeglar bevarade arkitekturmotiv dåtidens uppfattningar och värderingar. Det danska inflytandet på den gotländska konsten omfattar perioden mellan 1170 och 1240, och då med en koncentration kring år 1200. I politisk historia kan perioden beskrivas som Danmarks "uppgång och fall", där den absoluta höjdpunkten nåddes omkring 1220. Man behöver inte vara alltför insatt i ämnet för att förstå den roll som politiken har spelat för kyrkornas utformning på Gotland.

Varför vill man då inte acceptera att det fanns danskar på Gotland före Valdemar Atterdags erövring? Jo, Henrik av Lettland beskriver nästan enbart tyskarnas åtgärder på ön och hans krönika är förstås den viktigaste källan angående Österjöområdet historia vid 1200-talets början. Men det finns också en nackdel med krönikan. Henrik var ju en tysk sockenpräst, som utförde ett beställningsarbete åt biskop Albert i Riga. Därmed återger krönikan tyskarnas syn på missionen. Det är därmed ingenting att förvåna sig över att Henrik gärna förbigår danskarnas förehavanden på Gotland.

Om vissa företeelser inte återspeglas i det skriftliga källmaterialet, kan vi då verkligen hävda att de heller aldrig existerat? Särskilt i de fall när andra källor ändå ger hänvisning åt det hållet, som t.ex. kyrkobyggnaderna. Vår kunskap om tidig medeltid är så ihålig att endast ett vidsträckt tvärvetenskapligt arbete kan leda forskningen framåt och man måste alltid vara beredd på att nya fynd kan ändra den bild som vi

hittills haft. Mycket roligare är det förstås när man får något bekräftat, något som man nyligen upptäckt. Jag kan inte glömma en kväll i Greifswald under förra hösten, då en grupp symposiedeltagare diskuterade danskarnas missionspolitik på Hotell am Dom. Den tyske arkeologen Jens Christian Holst berättade då om de senaste undersökningarna i Lübeck. Historieforskningen har hittills varit övertygad om att under den danska tiden stod stadsutvecklingen stilla i Lübeck. Men verkligheten såg annorlunda ut: de arkeologiska undersökningarna bevisade att en del av stadsmuren med flera torn och ett stenhus (möjligen ett gilleshus) kan dateras till 1220. Mitt i detta område låg S:t Clemens kyrka. Han blev mycket glad när jag berättade om mina idéer om Visbykyrkornas indelning i början av 1200-talet och om S:t Clemens som danskarnas kungsgårdskyrka. Utan att känna till varandras forskning hade vi kommit till samma resultat angående danskarnas insats för städernas utveckling i två av Östersjöområdets skilda hörn. Nu är det dags för danska forskare att blanda sig i diskussionen, särskilt historikerna, med tanke på det stora korstågsprojekt som dessa har startat i Odense. Ju mer forskningen går framåt, desto svårare blir det att bortse från den danska kungamaktens ambitioner på Gotland - ön belägen mitt i Östersjön.

Kersti Markus är konsthistoriker, verksam i Estland och Sverige. Hennes doktorsavhandling "Från Gotland till Estland" har utkommit i bokform.

Böcker (2-00)

Middelalderens sygdomme og behandlingsformer i Danmark
Pia Bennike och Anna-Elisabeth Brade
Medicinsk o Historisk Museum. Københavns Universitet

Medeltiden inleddes med stigande expansion och befolkningstillväxt, vilket med tiden orsakade allvarlig kris med missväxt och hungersnöd. Följden blev att sjukdomar ökade och lämnade spår efter sig, som forskare idag kan utläsa ibland annat arkeologiska skelettfynd, arkeologiska verktyg för medicinsk behandling, illustrationer (runristningar, kyrkomålningar) och litteratur (avslöjar behandlingsformer och sjukdomsuppfattning). De historiska resterna kan tillsammans ge en bild av de medeltida sjuka och den behandling som gavs.

Vad betraktas då som sjukdom under medeltiden? I vilket tillstånd befann man sig i om man var sjuk? Det finns en definition av sjukdom hämtat ur kung Valdemars Sjaellandske Lag, från ca 1170,

Syg er den mand, som ej kan ride till tiing og tale sin sag. Syg er den kvinde. Som ej kan passe sin gerning og tjene sit herskab.

Sjukdomsuppfattningen under förkristen tid berodde på att övernaturliga väsen överförde sjukdomar till människan, under kristendomen var det Guds straff för våra synder. Kloster börjar uppföras i Danmark i slutet av 1000-talet. Där togs sjuka om hand och behandlades. Kirurgi utövades.

Detta är en bra bok som bygger på en lång tradition och expertis inom det snäva forskningsområdet, paleopatologin, som bara få behärskar. Författarna har en stor kunskap i sjukdomars historia, orsaker, tillstånd och behandlingsformer. Detta stora ämne presenterar de på ett enkelt och illustrativt sätt för både forskare och intresserad publik.

I boken presenteras en hel rad av medeltidens mest spännande och intressanta arkeologiska skelettfynd samt sentida (1800-tal) samlingar, med sjukliga förändringar, som förvaras vid Medicinsk Historisk Museum i Köpenhamn. Samlingarna används än idag i undervisning. Sedan i början av 1990-talet har Pia Bennike ansvarat för en enveckas kurs per år i Paleopatologi vid Medicinsk Historisk museum i Köpenhamn, med inbjudna specialister.

Insprängt i boken bland skelettillustrationer presenteras en flora av växter/örter som används vid behandling av olika sjukdomstillstånd.

Boken är skriven på danska, till figurerna finns dessutom en engelsk text. Boken är rikt illustrerad med figurer av arkeologiska skelettfynd, moderna skelettsamlingar, kyrkmålningar, teckningar, av olika sjukdomstillstånd m. m.

Sabine Sten

Glimmingehus 500 år
Skånsk senmedeltid och renässans
Sten Åke Nilsson, Vetenskaps-Societeten i Lund

Jag skall bygga ett hus av sådant slag, att de tjuvar som vill in måste knacka först.

Så formulerar sig skotten Patrick Forbes när han blev tvungen att bygga sig ett nytt hus när hans gamla blev eldens rov. Att bygga sig ett nytt hus blev också vad Jens Holger Ulfstand fick göra när han den 2 maj 1499 lät påbörja byggandet av Glimmingehus. Denna andra dag i maj var också mycket gynnsam enligt astrologin, vilket hade stor betydelse under denna tid.

Nu har det gått lite drygt 500 år sedan grundstenen lades, men tidens tand tycks inte i någon större utsträckning ha påverkat vår fascination för detta gedigna byggnadsverk. I linje med detta har det också publicerats en bok, *Glimmingehus 500 år*, med tretton texter redigerade av Sten Åke Nilsson. Det är en mycket genomarbetad bok med många utmärkta färgbilder och lagom med text så att även de som inte till vardags sysslar med byggnader eller historia kan uppskatta den till fullo.

De 13 författarna, ingen nämnd och ingen glömd, är var och en expert på sitt område och bilden av en byggnad och inte minst viktigt, den tid i vilket den tillkom, växer sakta fram kapitel efter kapitel. Man kan följaktligen ta del av boken utan att ha ett speciellt intresse för just Glimmingehus eftersom texten även ger en bakgrund till andra byggnader och händelser från samma tid.

Om man nu skall rikta någon som helst kritik måste det dels vara mot det höggångsiga papperet som glänser i lampans sken (men bilderna blir bra), dels mot omslagsbilden där enligt mitt förmenande ingången till slottet hade klarat sig alldeles utmärkt utan mänskligt bidrag.

Förhoppningsvis kommer Glimmingehus att stå kvar i ytterligare minst 500 år, denna borg som tillkom när renässansen stod och trampade i farstun,

Och ändå vilar det något omiskännligt medeltida över Glimmingehus.

Torsten Svensson

Helgon och huliganer
Lars-Erik Olsson, Carlssons

I denna bok får vi möta många människor hämtade från den svenska senmedeltidens fascinerande persongalleri. Olsson är både församlingspedagog inom Svenska kyrkan och frilansjournalist, det senare märks tydligt eftersom boken är mycket lättläst och lämpar sig väl

för sträckläsning. Dessutom är de personer som behandlas oerhört intresseväckande och "kul", ja i vissa fall så kul att man kommer på sig själv med att skratta högt. Vad man däremot skulle vilja veta och som inte alltid framgår är hur mycket som är anekdoter och hur mycket som är historisk sanning, med reservation för vad en sanning nu är. I många fall klargör dock författaren att det finns avvikande uppfattningar men samtidigt vore det roligt att se vilket material som ligger till grund för beskrivningarna av dessa i några fall helt maktgalna människor från medeltidens djup. Det hade bara behövts några korta referenser till varje kapitel. Visserligen finns det en litteraturlista längst bak i boken, men det är ändå inte riktigt samma sak.

Ytterligare en förbättring skulle ha varit om personerna presenterats i en kronologisk ordning eftersom man då eventuellt kunde ha upptäckt en historisk röd tråd.

Vad som inte faller på författarens lott utan på förlagets är den dåliga återgivningen av bilder. Det är tråkigt för både läsaren och författaren när man sparar in på pappers- och bildkvaliteten, för båda dessa saker är också nog så viktiga för en boks utformning.

Men att t.ex. få ta del av historien om Johannes Gerechini, en värsting till ärkebiskop, förlåter det mesta och boken ger garanterat läsaren ett par timmars nöje och dessutom kommer man att bland de medeltida människornas handlingar känna igen dagens makthavares intrigspel, för ingenting är nytt under solen.

Torsten Svensson

Läckö, landskapet, borgen, slottet **Leif Jonsson, Carlssons**

Boken täcker det mesta om denna i grunden medeltida borg. Initiativet till bokens tillkomst är det 700-årsjubileum som ägde rum 1998. På drygt 650 sidor beskrivs Läckö slotts olika skeden och dess innehavares liv och leverne på ett pedagogiskt och mycket uttömmande vis. Ett tjugotal författare gör sitt bästa för att man skall få ett helhetsgrepp på inte bara Läckö och Lidköping med trakten däromkring utan även på hela Västergötlands historia. Naturligtvis ägnas en hel del av texten åt Magnus Gabriel de la Gardie och de olika roller han spelade som ämbetsman och privatperson.

Men utan att på något sätt förringa någon av de övriga författarna måste jag nämna det första kapitlet, Vänerlandets kristnande, skrivet av Bengt Wadensjö som på ett alldeles utmärkt sätt placerar grundandet av Läckö i tid och rum, men även går tillbaka till folkvandringstid, diskuterar den engelska och tyska missionen av Västergötland under tidig medeltid och beskriver den spännande kyrkoruinen ute på Lurö i Vänern.

Det första skriftliga belägget på att Läckö existerar är hämtat från år

1298 och den trolige byggherren var biskopen av Skara, Brynolf Algotsson, mannen som kunde blivit kanoniserad om tiden och penningmedlen medgett.

Att Läckö spelat en stor roll fram till våra dagar bevisas bl a genom de stora utställningar som under de senaste årtiondena bevisats av många besökare, t ex Medeltidsutställningen 1988.

Någon kritik skall dock riktas mot bokens bildkvalitet som kunde ha varit bättre och man hade dessutom gärna sett fler färgbilder.

Recensionen får avslutas med de tänkvärda ord som den gamle Magnus Gabriel de la Gardie lär ha sagt till sin fru Maria Euphrosina, syster till Karl X Gustaf, när han dagen före sin död mötte henne i slottsparken,

Men min fru, kan ni inte välja en annan tid för att promenera, så att ni inte drar mina tankar bort från döden.

Torsten Svensson

Från Gotland till Estland Kyrkokonst och politik under 1200-talet Kersti Markus, Mercur Consulting OY

Författaren lanserar i denna sin avhandling en djärv och kontroversiell teori om det danska inflytandet på Gotland under 1100- och 1200-tal. Hon menar att man ser den kyrkliga makten i Danmark bakom dominikanernas uppträdande på Gotland och att det är dominikanerna som ligger bakom den explosion av kyrkobyggnad som sedan följer.

Det danska inflytandet kulminerar vid mitten av 1200-talet efter det att påverkan från den svenska kungamakten och Linköpingsbiskopen, främst genom cistercienserna, avtagit och det är korstågstens ideologi som nu sätter sin prägel på den gotländska konsten. Dominikanerna och cistercienserna samarbetade med Gotlands översta sociala skikt som fungerade som byggherrar. Markus går i och med detta emot den traditionella uppfattningen att sockenmenigheterna gemensamt beslutade om kyrkobyggnaden. Hon ansluter sig istället till den gren av den arkeologiska forskningen som anser att Gotland, liksom övriga Norden, vid denna tid styrdes av stormän och inte var vad som kallats en bonderepublik. Stöd för sina teorier om en gotländsk stormannaklass söker hon i det konsthistoriska materialet och hon poängterar att samhälleliga förändringar avspeglas i arkitekturen. Frågan om konst och arkitektur kan ses som indikatorer på politisk makt utgör en av avhandlingens huvudfrågor.

De bakomliggande politiska och sociala krafterna var enligt Markus framträdande även i det estniska kyrkobyggnaden under 1200-talet där biskoparnas personliga kontakter varit drivkraft i byggnadskonstens utveckling. Cistercienserna och dominikanerna utgjorde missionens bärande krafter och förmedlade, med Gotland som utgångspunkt, vissa

typer av byggnadsformer till det estniska området. Något förvånande beskriver Markus kontakterna mellan Sverige och Estland som en ny företeelse under 1100-talet, när det finns ett rikt arkeologiskt material som visar på tydliga kontakter redan under förhistorisk tid. Genomgående försöker Markus annars bygga sina teorier kring det medeltida Gotland på en förhistorisk bas och överbrygger på så sätt den klyfta som vanligtvis finns inom forskningen mellan järnålder och tidig medeltid.

Från Gotland till Estland är en omfattande genomgång av det tidigmedeltida kyrkobyggandet i dessa båda områden, där inte minst den estniska delen utgör en viktig källa till kunskap kring ett konsthistoriskt område som varit relativt otillgängligt för svenska forskare.

Resonemangen i boken illustreras, som sig bör i en konsthistorisk avhandling, av ett mycket rikt bildmaterial. Kersti Markus nya teorier kring det gotländska och estniska kyrkobyggandet rör om i den etablerade forskningen och har redan skapat en debatt som aktualiserat och belyst detta intressanta forskningsområde.

Charlotte Hedenstierna-Jonson

Stum sitter guden **Anna Jansson, Prisma**

Mannen hängde stelt med en rännsnara runt halsen. Skjortan var söndersliten, buken genomstungen av en grov käpp...

Det är inte alltför ofta som det utkommer en deckare eller spänningsroman där handlingen tilldrar sig i nutiden, men där berättelsen ändå är förknippad med forntiden, dess gudar och riter. Stum sitter guden är ett försök i den genren. Utan att avslöja för mycket av intrigen kan man säga att runorna, de fornnordiska gudarna och inte minst julblotet som Adam av Bremen en gång beskrev, spelar en mycket central roll för den onda bråda död som vid juletid drabbar den fiktiva staden Kronköping, belägen någonstans norr om Uppsala. Man förstår att författaren ägnat mycket tid åt bakgrundsforskning i vår nordiska historia och mytologi. Resultatet har blivit lyckat med undantag för några sakfel, men till skillnad mot fackskrivaren så kan ju detta i viss mån få tillhöra diktarens frihet. För att vara en bok skriven av en debutant så får man dock betrakta den som fartfylld underhållning och tillika med en intrig som väcker spänning.

Trovärdigheten vad beträffar bokens karaktärer varierar dock en aning, vissa av personerna får man en fullgod teckning av medan andra framstår som mer diffusa eller otroliga. I synnerhet gäller det senare Morgan Höglund som är professor i ett i boken aldrig uttalat ämne, eftersom han tycks röra sig fritt i gränsområdet mellan grenarna nordiska språk och arkeologi. Hans uppfattning om etik måste däremot betraktas som mycket gammal, ja rent av forntida. En sådan på somliga sätt parodisk och klichéartad professor tror jag inte existerar i våra dagar och det är lite synd för många av de övriga personerna är fullt

verklighetstroga. För övrigt är det nog inte sista gången vi får höra talas om bokens "hjältinna" polisassistenten Maria Wern och den välskrivna skildringen av hennes minst sagt trassliga familjeförhållanden.

Torsten Svensson

Medeltidens svenska krig **Ulf Sundberg, Hjalmarson&Högbergs förlag**

Låt mig först som sist säga att även om initiativet är gott så hade en faktagranskning varit nödvändig. Det är naturligtvis svårt att särskilja krig och krigshändelser från den övriga historien eftersom det finns ett självklart sammanhang, krig uppkommer ju inte utan orsak. Därför får man betrakta boken som ett komplement till övrig historielitteratur.

Allvarligare är sakfelen. Låt mig som exempel ta krigshändelserna på Gotland 1361 då den danske kungen Valdemar Atterdag erövrar ön och intar Visby. Sundberg påstår att fältslag stod vid Klintehamn, Fållemyr och Korsbetningslaget "efter platsen där det utkämpades". Något fältslag vid Klintehamn finns ej belagt, däremot talas om ett vid Ejmunds bro och med Fållemyr menas antagligen Fjåle myr. Vad beträffar namnet Korsbetningen så är det mycket yngre än själva slaget och har med det minneskors att göra som sedan restes vid massgravarna. Vidare skriver Sundberg att det var Visbyborgarna som gjorde ett utfall mot Valdemars trupper men han anger också en alternativ tolkning där det rör sig om en bondehär som bekämpar den danske kungens trupper. Det senare alternativet betraktas av den nutida forskningen som det enda rätta och allt detta skulle även författaren ha vetat om han tagit del av den litteratur som skrivits i ämnet, t.ex. Bengt Thordemans Invasionen på Gotland 1361.

Något längre fram i texten påstår författaren att Valdemar skulle ha återerövrat Gotland 1366, vilket är helt obevisat.

Det finns flera felaktigheter i bl.a. illustrationstexterna och att t.ex. påstå att en barfrid skulle vara flyttbart är väl att ta i eftersom detta torn är ett kärntorn, åtminstone i sin ursprungliga betydelse.

Bokens syfte är inte oävet, men om man nu lägger ned så mycket arbete, varför inte ta en faktagranskare till hjälp? Samtidigt måste man också se till att varje enskilt krig får sina respektive källor klart deklarerade.

Torsten Svensson

Ridanäs Vikingahamnen i Fröjel **Dan Carlsson, ArkeoDok Visby**

Dan Carlsson har vid utgrävningarna i vikingatida Fröjel tagit olika grepp för att hålla projektet igång. Besökare har mot en avgift till och med kunnat bli "arkeologer för en dag". Dessutom har varje sommar stora

skaror nyfikna guidats längs schaktkanterna och ett besök vid grävningarna har blivit ett måste för Sommargotlands alla kulturturister.

Dessa och alla andra intresserade kan nu glädjas åt att projektledaren samlat sig till en dokumentation i bokform om Fröjelgrävningarna. Den omfattar den första etappen, från 1987 till 1990, och är ett slags mellanting mellan undersökningsrapport och populärt hållen vetenskaplig presentation. Stor tonvikt läggs vid redovisning av gravarna och artefakterna och boken är rikt och ambitiöst illustrerad, dock endast i svartvitt.

Dan Carlssons slutsats är att hamnplatsen varit i bruk från 500-talet till 1100-talet men att glansperioden infallit under 1000-talet. Det finns ett överflöd av fynd som visar på handel och hantverk, kanske också på båtbygge. Det har funnits stora hus, möjligen till och med ordnade enligt någon form av stadsplan. De många gravarna liksom fynd av hushållsföremål tyder på permanent bosättning.

Men vems hamn var Fröjel? Dan Carlsson ser den som framsprungen ur bygdens samhälle, i inledningsskedet kanske knuten just till Vallhagarboplatsen inåt landet. Carlsson antyder att en storgård Bottarve, på vars mark kyrkan så småningom kom att anläggas, kanske senare spelat en viktig roll. Fröjelundersökningen ingår i ett större forskningsprojekt, som Dan Carlsson leder, och som omfattar en rad snarlika hamnplatser runt Gotland. För några år sedan gjordes spektakulära upptäckter av bland annat vikingatida kajer och bryggor vid Stelor i Västergarns socken, inte långt från Paviken, som undersöktes på 1960-talet.

Dan Carlsson lovar att i ett kommande arbete behandla Fröjel och Paviken i ett enda sammanhang. Han argumenterar redan nu övertygande för att betrakta Fröjel i ett nordeuropeiskt perspektiv, som en av ett antal hamnplatser som växer fram under yngre järnåldern, under en tid när de ekonomiska och kulturella kontaktnäten vävdes täta runt Östersjön.

Rune Edberg

Kvinnor, barn & fester i medeltida mirakelberättelser Janken Myrdal och Göran Bäärnhielm, Skaraborgs länsmuseum

I dessa bokspalter anmäler vi som regel nyutkomna böcker. Här vill jag dock göra ett undantag och lyfta fram denna storslagna lilla bok, som alltså handlar om s.k. mirakelberättelser som bevarats och som ger en enastående inblick i medeltidens liv och tankevärld.

Det är inte så ofta som vi får tillfälle att fånga vardagens kulturhistoria från gångna tider. I berättelserna om barnens mirakel får vi kunskap om vanliga barnolyckor, andra berättelser synliggör kvinnors villkor.

Kerstin Holmstedt har illustrerat och en av de fantastiska bilderna kan

skådas på omslaget till detta medeltidsnummer. Boken kom ut för några år sedan men kan fortfarande införskaffas genom Västergötlands museum.

Birgitta Gustafson

Sedan sist (2-00)

Gräv på Fårö i sommar!

Vid en gårdsplats från järnåldern och medeltiden kommer utgrävningar att äga rum på Fårö, norr om Gotland, mellan 24-31 juli. Deltagarna får en inblick i arkeologi med bl.a. föreläsning om gotländska silverskatter och om det vikingatida och medeltida Fårö. Kursen omfattar två dagar med föreläsningar, en exkursion på olika kulturhistoriska platser på Fårö och avslutningsvis fyra dagars utgrävning. Initiativtagare är arkeolog Peter Larsson i samarbete med Högskolan på Gotland, Länsmuseum och Studieförbundet Vuxenskolan.

Anmäler dig gör du hos Vuxenskolans norra avd. på telefon 0498-22 50 22 eller fax 0498-22 54 36.

Arkeologidagen 20 augusti

"Arkeolog -det ville jag också bli" är temat för årets Arkeologidag. Arkeologidagen 2000 äger rum söndagen den 20 augusti och landets olika läns museer är den regionala kontakten och samordnaren på orten. Huvudarrangör är Riksantikvarieämbetet som medverkar i Stockholm, Lund, Kungsbacka, Linköping och Örebro. Håll utkik i din lokaltidning eller kontakta ditt läns museum för information om aktiviteter i din närhet! Se även www.raa.se.

Unika textilier på nytt museum

En unik samling kyrkotextilier som sträcker sig från medeltiden till idag ställs nu ut i det nyöppnade Slotts- och domkyrkomuseet i Linköping. Flera av klenoderna är skapade av birgittasystrar från klostret i Vadstena på 1400-talet och det är framförallt prästernas skrudar det handlar om. De liturgiska plaggen består av mönstrade broderier i material som silke, guld- och silvertråd, pärlor och koraller broderat på kostbara tyger söderifrån. Museet innehåller även andra ting för att göra historien levande, bl a finns här under sommarsäsongen den s k Linköpingskatten med sex kyrkliga föremål i förgyllt silver. Dessa gömdes sannolikt under Gustav Vasas konfiskation och återfanns 1676 i en åker och fördes till Stockholm på gamla fornminneslagen. Numera kan skatten alltså beses under sommartid på Slotts- och domkyrkomuseet i Linköping.

Tidevarv 2/2000

Vikingar 1000 år

Vikingarnas ankomst till Kanada för tusen år sedan firas i sommar med olika evenemang, bl a med segling med vikingaskepp i slutet på juli vid Labradorkusten samt ett Viking Millennium International Symposium i

september.

För att få mer information kan du besöka någon av följande hemsidor!

The Viking Trail Tourism Association, <http://www.vikingtrail.org> eller
Parks Canada, <http://parkscanada.pch.gc.ca> eller
The Tourism Newfoundland and Labrador, www.gov.nf.ca/

Årsbarn med Vasamuseet?

Fri entré för alla tioåringar och deras familjer blir det på Vasamuseet i Stockholm lördagen den 17 juni med anledning av museets jubileum. Kalaset har Ika Nord som konferencier och hon bjuder också på ett uppträdande inspirerat av Vasa. Start vid kölen klockan 14.00.

Jubileumsutställningen Vasamuseet 10 år öppnar dagen innan, fredagen den 16 juni, och visar, med bl a bilder och modeller, byggnadens tillblivelseprocess -från idé till levande museum.

Lördagen den 17 juni öppnar också Vasamuseets vackra 1600-talsträdgård för säsongen. Här odlas grönsaker, läkeväxter och blommor från Vasas tid. www.vasamuseet.se

Pekingmänniskan i ny utställning

För åttio år sedan hittade den svenske geologen och arkeologen Kina-Gunnar Andersson platsen Zhoukoudian utanför Peking och gjorde de första fynden av vår förfader Pekingmänniskan, en Homo erectus som levde för 500 000 år sedan. På Naturhistoriska riksmuseet i Stockholm finns nu en ny utställning om Pekingmänniskans miljö, klimatet och djuren som levde då.

Besökaren får också tillfälle att uppleva grottorna där dessa människor hade sin boplats. Historien om hur det gick till när fyndet gjordes och den förbluffande historien om när delar av fyndet gick förlorat, under en transport från Kina till USA under andra världskriget, berättas. Material som idag är helt unikt visas också -tre äkta tänder! Utställningen Pekingmänniskan visas fr o m 12 maj t o m 7 januari nästa år.